

Takács Miklós

A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások

*Kutatási célok az észak-balkáni államok
középkori régészetében**

Mondanivalónkat érdemes egy általános jellegzetesség rögzítésével bevezetni. Vitán felüli ténynek tekinthető, hogy a régiségek iránti érdeklődés három, egymást részben kizáró okra vezethető vissza. Az elsődleges – valljuk be őszintén – a szerzés vágya volt, és az ebből fakadó kincskeresés. Ezt egészítette ki idővel az elemzés és értelmezés iránti igény, azaz, a régiségekből kihámozható adatok és következtetések iránti érdeklődés, és végül – de egyáltalán nem utolsó sorban – megjelent a felelősségérzet, ami a kulturális örökség pusztulását igyekezett megakadályozni. A régészet tudományként való megszületése, majd pedig szerepének folyamatos újrafogalmazása e három szempont állandó átértékelése jegyében zajlott. Ennek során sikerült elérni az első szempont, azaz a szerzési vágy háttérbe szorítását, vagy – a nagy közgyűjtemények létesítése révén – a gyűjtési szenvedély intézményi, sokszor nemzeti keretek közé vonását. A régészeti leletek iránti érdeklődés, illetve a kulturális örökséggel szembeni felelősségérzet pedig hajtóereje lett a régészet és a műemlékvédelem tudományos szintre emelésének. A továbbiakban a másodikként feltüntetett tényezővel, azaz az értelmezéssel foglalkozunk. Annak következtében, hogy az értelmezés – pontosabban fogalmazva a nemzeti látószögű értelmezés – vált a vizsgált térségben egy olyan tényezővé, amely kiváltotta a régészeti kutatással szemben támasztott elvárások megfogalmazását.

Az észak-balkáni térség egyetlen államában sem született még olyan munka, amely átfogó módon igyekezne leírni és rendszerezni a középkori régészet céljait. Csak olyan, az ún. nagyközönségnek írott, rövid összefoglalások, illetve enciklopédia-címszavak olvashatók, amelyek nagy általánosságban értekeznek a régészet céljairól.¹ Bár íróik többsége helyi szinten ismert és elismert szakembernek számít, a célok áttekintésének a pontossága és mélysége csak ritkán üti meg a tudományosan elvárható mértéket. Sőt e munkák egy részében egyenesen az olvasható, hogy a „valódi” régészet felső határa az antikvitás vége lenne.²

* *Az észak-balkáni államok középkori régészete. Összehasonlító elemzés* című mű egy átdolgozott fejezete.

¹ Garašanin–Kovačević 1950; Garašanin–Garašanin 1953; Garašanin 1955a: 170–176; Garašanin 1955b: 176–183.

² Egyetlen, kiragadott példaként lásd: Garašanin–Garašanin 1951.

A célokat a középkori régészet vonatkozásában deklaratív módon áttekintő és pontokba foglaló munkák hiánya ellenére az észak-balkáni térség összes államában közel azonosak a társadalmi közeg elvárásai e tudományággal szemben. Azaz a tételesen megfogalmazott célkitűzések hiányában is magától értetődő a vizsgált térség bármelyik államában tevékenykedő régész számára, hogy mi lehet helyi viszonylatban a középkori régészet célkitűzése. A középkori anyagi kultúra maradványainak a feltárásával foglalkozó szakemberek magától értetődőnek szokták tekinteni kutatási területük három fő feladatát. A első két cél: az államnemzeti szerepkört betöltő nemzeti közösség korai történetének, azaz az adott nép kialakulásának, és legkorábbi államának a vizsgálata. A harmadik cél pedig az érett középkori épített örökség feltárása és védelme, az érett középkori állam nagyságának hangsúlyozása érdekében. A három cél időrendileg kiegészíti egymást. Míg az első kettő az esetek többségében kora középkori sírok és épületmaradványok kibontását jelenti, a harmadik inkább az érett középkori álló műemlékek vizsgálatát foglalja magában. Ha a három kutatási célt azonos nevezőre hozzuk, könnyen beláthatjuk, hogy mindhárom alapvetően történeti jellegű. Igaz ez a középkori monumentális építészet esetében is, hiszen a kérdésfelvetések egy jelentős hányada nem művészettörténeti jellegű. Olyan időrendi problémák szoktak e kutatások során előtérbe kerülni, amelyek az írott források alapján nem oldhatók meg. Az észak-balkáni államok középkori régészetében általánosan elfogadottnak számít, hogy a régészet elsősorban történeti stúdium. Sőt eléggé általános az a megközelítés, hogy a „valódi” régészet felső időhatára azon időpont, ameddig a leletek értékelése során történeti kérdések egyáltalán nem vagy csak korlátozott érvénnyel fogalmazhatók meg. A régészeti eszközökkel megoldandó művészettörténeti kérdések pedig már inkább ez utóbbi tudomány felségterületének számítanak.

A korai történet vonatkozásában két kérdésfelvetés szokott megfogalmazódni. Az egyik az adott közösség eredete és keletkezése, tehát az etnogenezis. Az ilyen kérdések vizsgálatát egy olyan szemlélet segíti, amely az adott térség összes országában ismert. A vizsgálatok az őshonosság bizonyításának a jegyében folynak, annak a hallgatólagosan elfogadott szemléletnek a jegyében, amely szerint az első foglalónak többletjogokkal kell rendelkeznie a többi, később megjelent népcsoporthoz képest. E szemlélet lecsapódásaként több kontinuitáselmélet is született a térségben. A térség legrégibb kontinuitáselmélete a déli szlávok illír eredetét valló felfogás volt, amely virágkorát a 19. század első felében élte.³ Ezen elgondolást már a 19. század közepén – az illírek szláv nyelvűségének a cáfolata után – egy olyan felfogás váltotta fel, amely szerint, az őskorban, a Kárpát-medence és Észak-Balkán lett volna a szlávok őshazája.⁴ Ez utóbbi elmélet szerint a kelta foglalás miatt a szlávoknak e tájat ugyan időlegesen el kellett hagyniuk, de már

³ E kijelentés érvényét az sem cáfolja, hogy az illír elmélet újabb és újabb megfogalmazásaira Horvátországban a későbbi időkben is sor került, különösen a történettudomány „perifériáin”. Legutóbbi újrafogalmazása: Mužić 1989: 9–273. E mű kitételeit Neven Budak cáfolta, sajnos csak röviden, egy hetilap cikkéeként. (Budak 1990: 42–43.)

⁴ Rački 1857: 235–280.

a római korban visszavándoroltak. A második kontinuitáselmélet is az illírekhez kötődik, első megfogalmazására pedig a 19. század utolsó harmadában került sor. A kiindulópont ez esetben kétségen felül helytálló, hiszen – a könnyen cáfolható illír–déli szláv kontinuitáselmélettel ellentétben – ténylegesen számos jel utal arra, hogy az albánok ősei valóban az illírek, vagy az illírek is voltak.⁵ Így az 1945 utáni időkben Albániában kialakult albán etnogenezis-kutatás nem a téves alapfelvetés miatt siklott ki. Az egyoldalú és téves következtetések hátterében az állt, hogy a helyi pártvezetés az ideológiai harc részévé tette az illír eredet kérdését, és egy, lényegét tekintve történeti-régészeti elméletből, hitbéli meggyőződést fabrikált.⁶ Így merev és ideológiai elemek sokaságával átítatott nézetrendszerre tett egy olyan elméletet, amely mellett egyébiránt igen sok megfontolandó érv szól. Áttérve a harmadik elméletre, a bolgár kommunisták pedig oly módon igyekeztek rendszerük társadalmi elfogadottságát növelni, hogy az 1960-as évektől hangsúlyosan hivatkoztak a bolgár népnek nemcsak a szláv, hanem a trák gyökereire is. (Sokkal erőteljesebben, mint az egyébként bőven adatolható bolgár–török kapcsolatokra!) Megjegyzendő azonban, hogy a trák–bolgár kontinuitáselmélet még a bolgár középkori régészeten belül sem tudott jelentős támogatást kivívni magának. Csak a vaskor anyagi kultúrájával foglalkozó szakemberek körében keltett pozitív visszhangot. Elfogadó magatartásuk hátterében egy nyilvánvaló, bár tudományosan nehezen védhető megfontolás állt. Az adott elmélet segítségével igyekeztek növelni a trák kutatások társadalmi elfogadottságát, és ezáltal az ilyen korú lelőhelyek feltárására fordítható anyagi forrásokat.

A kutatások másik gyújtópontja a szláv honfoglalás utáni évszázadok feltárása, az első – tehát ősi, és dicsőséges – állam megalapításához vezető időszak vizsgálata volt. (Egyetlen kivételként a szerbség említendő, ahol a 7. századi bevándorlást csak a 13. század elején követte „klasszikus érvényű” államalapítás, a Nemanjida-dinasztia uralma alatt álló királyság életre hívása. Így szerb közegben egy sajátos történeti amnézia lengi körül az 1. és 2. évezred fordulóját.) A vizsgált térség összes, nemzeti keretek között kifejlődött, középkori régészeti kutatására egy olyan szemlélet jellemző, amelyet Szarka László nyomán⁷ *ad hoc territorialitásként* írhatunk le. Azaz a térség középkori régészetében rendszeresen kimutatható azon törekvés, amely az illető állam gyökereit annak 20. századi területi keretei között igyekszik fellelni, függetlenül attól, vajon a középkorban az adott állam pontosan milyen földrajzi környezetben létezett. Az *ad hoc territorialitás* szemlélete – számos egyéb negatív vonatkozás mellett – sajátos csőléletét szokott eredményezni, így hívei igen ritkán tudnak a jelenkori határoktól

⁵ Schütz 2002a: 11; Schütz 2002b: 137–147.

⁶ E folyamatot nagy mértékben támogatta az, hogy az önmagát mindenhatónak kikiáltó pártvezető, Enver Hoxha is az illír–albán kontinuitás híve volt, és erről több propagandáízü munkát is írt: Drini 1985: 15–21.

⁷ E fogalommal a szlovák történetírás egyes vonulatait igyekezett jellemezni Szarka László. E tárgyú előadásának kivonatát közli: Kovács 1993: 337.

elvonatkoztatni, és az anyagi kultúra adott szegmensét valós, tehát az illető állam korabeli keretei között elemezni.

Az észak-balkáni térségben az államalapítási kutatásoknak két modellértékű módja fogalmazódott meg a 19. század végén és a 20. század elején. Az egyik a térség nyugati szélén, az ún. dalmáciai Horvátországban. Itt az óhorvát korszak kutatása temetők, illetve templommaradványok kibontását jelentette és jelenti. A másik mintaértékű kutatási terület Északkelet-Bulgáriában alakult ki, a szó konkrét, tehát földrajzi vetületében, de átvitt, tehát az egykori hatalmi struktúrát alapul vevő értelemben is. Északkelet-Bulgáriában a régészeti kutatás az I. bolgár állam rezidenciális központjaira koncentrál, és a fő cél Pliska, Veliki Preslav, illetve Madara monumentális építészetének a megismerése.

A bolgár rezidenciális központok feltárása mintegy átvezet a harmadik kutatási területhez: az érett középkori monumentális építészet maradványainak a vizsgálatához. Ilyen célzatú kutatások során vagy hagyományos régészeti ásatások, vagy pedig az álló épületek falszövetének a vizsgálata (szakszóval élve falkutatás) szokott folyni. Mivel e kutatások az adott ország épített örökségének nemcsak a megismerését, hanem a megóvását is céljuknak tekintik, az épített örökség kutatása egy olyan határterület, amelyet a szakemberek egy része már nem a régészet keretei közé sorol. Az írott formában csak ritkán dokumentálható felfogásuk szerint a falkutatás célkitűzései alapján művészettörténet és „csak” módszerében régészet.

Mivel az észak-balkáni térség feltárásaiban viszonylag nagy a leletmentések részaránya, felvetődhet, hogy az ilyen munkálatok végzése negyedik társadalmi elvárásnak is tekinthető a középkori régészettel szemben. E megközelítés számunkra nem elfogadható, mivel a megelőző feltárások kivitelezését a helyi régészet egészével szemben szokta megfogalmazni az adott ország kulturális közigazgatása. Az sem kétséges továbbá, hogy a leletmentések végzésére többnyire akkor szokott több pénz jutni, ha a fentebb utalt három cél valamilyen módon az adott leletmentés által felvetett kérdések közé beilleszthető. Azaz a fentebb utalt három prioritás a leletmentések kivitelezése során is érvényesülni szokott.

Az elmondottak alapján tehát nem képezheti vita tárgyát, hogy az észak-balkáni térség esetében a társadalmi közeg jelöli ki a középkori régészet értékpreferenciáit. Az észak-balkáni középkorkutató régészek a korai történet iránti érdeklődésükkel, valamint a műemléki feltárások kivitelezése révén tudnak leginkább megfelelni a munkájukkal szembeni társadalmi elvárásnak. Vagyis akkor, ha a leletmentési feladatokon túl két, saját tudományágukhoz képest „kívülről” megfogalmazott probléma egyes részterületeinek az elemzését vállalják magukra. Az etnogenezis, illetve az első állam megalapítása iránti érdeklődést részint az táplálja, hogy a térség összes állama nemzetállamként határozta meg magát. Igaz e kijelentés még a néhai Jugoszlávia esetében is, amely 1945 és 1989 között nemzetállamok föderációjaként létezett, oly módon, hogy volt egy olyan tagállama, Bosznia-Hercegovina, ahol egyszerre három nemzetnek kellett eljátszania a nemzetállami szerepet. Az adott nemzeti közösség régmúltjának a vizsgálata így

gyakran válik olyan tereppé, ahol a nemzeti egység szimbolikus szinten demonstrálható. Az épített örökség kutatását pedig egy sajátos kisebbségi érzés táplálta és táplálja. Egy szinte kényszeresen működő bizonyítási hajlam, amely arra irányul, hogy az adott észak-balkáni állam középkori nagyságát és kultúráját bizonyítsa a monumentális építészet maradványainak vizsgálata által.

Az etnogenetikai és építészeti célzatú régészet abszolút prioritását az is biztosította, hogy e kutatási területek művelésének feltétlen szükségessége még a vizsgált államok megszületése előtt megfogalmazódott a térség majdnem összes, nemzetállami szerepkörbe jutó közösségén belül. (Az egyetlen, alább részletesen bemutatandó kivételt a macedónok képezik.) Olyan hazafias érzelmű tudósok biztosították ezt, akik történeti elemzéseik közzététele által harcoltak országuk felszabadításáért a 19. század közepső, illetve utolsó harmadában, vagy pedig – Macedónia, illetve Albánia esetében – a 20. század első felében.

Mindezek alapján egyértelműen egységes célkitűzésrendszer és értékhierarchia állapítható meg az észak-balkáni térség egésze esetében. Egy olyan térség esetében tehát, amelyet az új-, és a legújabb korban államhatárok, illetve gazdasági vagy kulturális részérdekek sokasága szabdaltszét. Így jogosan merülhet fel a kérdés, vajon kimutathatók-e olyan sajátosságok, amelyek egy-egy szűkebb időszakra, illetve egy-egy államra vagy régióra különösen jellemzőek.

Az első kérdésfelvetést egy politikatörténeti tény teszi megkerülhetetlenné. 1945-ben az észak-balkáni térség egészében – mind Albániában, mind Bulgáriában, mind pedig az egykori Jugoszláviában – kommunista pártok ragadták magukhoz a hatalmat. Olyan ideologikus formációk ezek, amelyek a társadalom gyökeres és erőszakos átalakítását propagálták, egy leendő, mitizált és ideális jövő, a kommunizmus elérése érdekében. Mivel a kommunista ideológia a múlt sajátos átértelmezéséből, az ún. történelmi materializmusból merítette érveit, logikus arra következtetni, hogy az észak-balkáni térségben a régészeti kutatási hierarchiát is alapvetően át kellett alakítani az 1945-ös év eseményeinek. Két vonatkozásban is kimutathatók e törekvés megvalósítására utaló intézkedések. Az uralmat átvevő kommunisták úgy számoltak le a régi társadalmi elittel, hogy háttérbe szorították a régészettel 1945 előtt hivatásszerűen foglalkozó szakembereket. A legalaposabban Bulgáriában sikerült ez, ahol „fasiszta kollaboráció” vádjával többjüket hosszú börtönbüntetésre ítélték, sőt a két világháború közti bolgár régészet legnagyobb alakját, Bogdan Filovot ki is végezték. A kívülálló számára meglepő módon korántsem folyt ekkora vehemenciával a „tisztogatás” a régi Jugoszlávia egyes tagköztársaságaiban, az osztályellenség, illetve a nemzeti kisebbségek elleni 1944 végi bosszúhadjárat ellenére sem.

Az új célkitűzések megfogalmazásának színterévé a régészeti tankönyvek, illetve ásatási útmutatók írása vált. Ilyen művekből több is megjelent az 1960-as évek közepéig.⁸ Szerzőik valamennyien teljesítik a kor elvárását, azaz a történelmi materializmus szilárd híveinek mutatkozva oktatják a régészet tudományát.

⁸ Lásd például Garašanin–Garašanin 1953; Dimitrov 1966.

Természetes, sőt magától értetődő adottságnak veszik azt, hogy a jövőben előkerülő új leletek a kész és megdönthetetlen marxista tan axiomatikus érvényű tételeit nem megváltoztatni, hanem csak új adatokkal alátámasztani tudják. Amikor azonban e szerzők már konkrét formában szólnak a középkori régészet kutatási témáiról, a régi, azaz a 19–20. század fordulóján megfogalmazott célkitűzésekhez nyúlnak vissza. A korai történet és a monumentális épített örökség vizsgálatát tartják tehát a kutatás elsődleges, sőt az egyetlen lehetséges céljának. A hivatkozott tankönyvek szerzői nem utalnak értékpreferenciáik okaira. A választás hátterében megbúvó egy vagy több ok a körülmények ismeretében azonban joggal sejthető. Az egyetlen elkötelezetten és dogmatikusan kommunista Viktor Novak⁹ kivételével az útmutatók írói, illetve a tankönyvek szerzői csak látszólag voltak a marxizmus hívei. Így alkalmas kibúvót jelentett (jelenthetett?) számukra az, hogy a mintaképként sulykolt szovjet régészetben egy sajátos, nacionalista, pontosabban pánszláv fordulat¹⁰ állt be a második világháború utáni években. Ekkor vált ugyanis Moszkvában is hivatalosan elfogadottá a „szláv régészet”, abban a formában, ahogyan azt a cseh Lubor Niederle értelmezte.¹¹ E szerint a kora középkori Kelet-Európa egységes „szláv világ” volt, így az e térségben élő összes többi etnikum csak parciális jelentőséggel bírhatott. E megközelítés szovjet propagálása által vált a szláv népek korai története az ideológiailag átgyúrt középkori régészet egyik alapkövévé az észak-balkáni térségben. E tétel meghonosítására nemcsak a néhai Jugoszláviában vagy Bulgáriában került sor, hanem még az 1948 előtti Albániában is történt erre kísérlet, igaz nem önerőből, hanem az albán régészetet „baráti segítségként” megszervezni igyekvő jugoszláviai szakemberek által.¹²

Az előzőekben elmondottak után némileg paradoxnak tűnhet, ha a – fenti kérdésfelvetésünk második részére keresve a választ – a továbbiakban már nemcsak a közös jellemzőkről értekezünk, hanem nagyobb figyelmet fordítunk az egyes helyi jellegzetességekre is. Az egységesnek mutatkozó felszín alatt kimutatható regionális különbségek létezése ugyanis nem önellentmondás, csak a vizsgálat különböző nagyságrendjei által kapható eredmények különbözőségére utal. A helyi jellegzetességek tényével leginkább akkor kerülhetünk szembe, ha az általánosságban egységesnek mutatkozó célkitűzésrendszer részleteiben is megvizsgáljuk. Így szembesülnünk kell azzal, hogy minden egyes észak-balkáni államban voltak és vannak olyan helyi sajátságok, amelyek révén e tudományág tételesen meg sem fogalmazott öndefiníciója az idők folyamán újabb és újabb elemekkel

⁹ Erre utal alábbi műveinek a szellemisége: Novak 1948a: 391–394; Novak 1948b: 199–217.

¹⁰ A pánszlávizmus történetének máig legjobb magyar nyelvű összefoglalása: Gogolák 1942: 150–167.

¹¹ Lubor Niederle munkásságának megítélése két szélsőség között ingadozik. A szláv nyelvterületen a „szláv régészet atyjaként tisztelik. Életútját pozitív színekben, szinte a hősköltemények stílusában mutatja be Antoniewicz 1948: 1–15. Ezzel ellentétben viszont a német nyelvterületen több bírálója is akadt. Magyar nyelven csak egyetlen egy szerző, a német nemzetiségű Bolko von Richthofen részesítette átfogó bírálatban Lubor Niederle nézeteit: Richthofen 1923–1926: 139–156.

¹² Korošec 1953: 234–255. Részben elfogadja az ilyen etnikai azonosítás gondolatát az egyéb vonatkozásokban objektív Irena Rajterič-Sivec is. (Rajterič-Sivec 1974: 559, 568.)

bővült. Már a 19. századi Horvátországban, Bulgáriában és Szerbiában is más és más irányt vett a középkori régészet elé állított társadalmi elvárások rendszere, annak ellenére, hogy igen hasonló volt az alap, azaz a kutatások megindítását sürgető társadalmi közeg a 19. század második felében. Mindhárom nemzet formálódó értelmisége országa politikai viszonyainak átalakítását tartotta szükségesnek vagy a teljes függetlenedés vagy a délszláv egység megteremtése jegyében. Horvátország esetében e harc az Osztrák–Magyar Monarchiától – és ezen belül is elsősorban a Magyarországtól – való teljes vagy részleges elszakadás érdekében folyt, Bulgária esetében az Oszmán–török Birodalom balkáni uralmának a felszámolását jelentette, Szerbia esetében pedig mindkettőt.

A térség országai közül Horvátországban jelentek meg elsőként olyan tanulmányok, amelyek konkrét feladatokat tűztek ki az ekkor még csak formálódó régészet elé. Írójuk Franjo Rački volt, egy nemzeti lelkületű katolikus pap.¹³ (Érdemes kiemelni e tényt a horvát katolicizmus nemzetellenes beállítottságának szerb részről gyakran hangoztatott vádjá miatt.) Rački 1857-es, talán legnagyobb hatású műve¹⁴ a délszlávok korai történetét tárgyalta. Nézetrendszerét fontos részletesebben is ismertetni, mivel felfogásának egyes elemei máig feltűnnek a különböző délszláv kutatók munkáiban. Rački felfogása szerint a Duna-mente volt a szláv őshaza, s bár a kelták elűzték az ősszlávokat, de már a római korban visszatérhettek, hiszen az Attilához igyekvő Priskos nevű kelet-római követ útja 443-ban szláv falvakon át vezetett. A szlávok erősödését hozta magával – Rački szerint is – Justinianus császár feltételezett szláv származása. (Justinianus szláv származásának a tévhitét csak A. Vasil'ev', illetve Ferdo Šišić máig alapvetőnek tekinthető tanulmánya cáfolta a 19. és a 20. század fordulóján.¹⁵) A Pannóniát (értsd a Kárpát-medencét) elfoglaló avarok ugyan több évszázados, idegen elnyomást hoztak a helyi szlávokra Rački szerint, de etnikai arculatukat nem tudták megváltoztatni, sőt végül maguk is elszlávosodtak. A szláv egységre így a legnagyobb csapást a magyar honfoglalás mérte az egységes szláv etnikai terület több részre szakítása által. Rački nem egy gyökeresen új, korábban teljesen ismeretlen, délszláv őstörténeti koncepciót fejtett ki, hanem olyan történeti toposzokat helyezett többé-kevésbé konzisztens sorrendbe, amelyek már a 19. század közepén is évszázados múlttal bírtak. Első propagálói között nemcsak egyes horvát literátusok találhatók meg, hanem a szerb nép 18. századi tollforgatói¹⁶ is. Rački nézetrendszere – a szerb és horvát, tehát „közös” nemzeti romantikus gyökerei ellenére is – általános elfogadottságot vívott ki magának mind a horvát történetírásban, mind a születő félben levő horvát régészetben.

Az első horvát régészek körében nem a szó hagyományos, tehát a nyugat-európai értelmében vett népvándorlások elemzése vált népszerűvé, hanem

¹³ Rački 1857: 235–280.

¹⁴ Rački 1857: 235–280.

¹⁵ Vasil'ev' 1894: 469–492; Šišić 1901. Ez utóbbi művet ismerteti és elemzi magyar nyelven: Karácsonyi 1913: 1–11.

¹⁶ Medaković 1985: 63–110.

a 8–11. század kutatása, mégpedig a korszak vonatkozásában is rendelkezésre álló, Franjo Rački által kidolgozott értelmezési modellben. E korszakot Rački egy 1875-ös összefoglalásában tárgyalta.¹⁷ A mű már címében is – programadó módon – az „évszázados függetlenségi harc” formulájával írta le az önálló Horvát Királyság fénykorát. Franjo Račkinak igazából e munkája határozta meg a horvát régészetet mind területi, mind pedig időrendi szempontból, általa válhatott a 19. század utolsó harmadától a horvát régészeti kutatás tárgyává a horvát „nemzeti” királyság kialakulásának és létezésének a kora, tehát a 8–11. század. A szerveződő horvát régészet a Száva-Dráva közére is kiterjesztette e kutatási időhatárt azon – egyébiránt igencsak kétséges – feltevésből kiindulva, hogy a Dráva jelentette volna a kora középkori Horvátország északi határát.¹⁸ A horvát régészet 19. század végi megalapítói tehát a célok megfogalmazása során nem voltak hajlandók figyelembe venni a horvát történelem egy sajátos, területi diszkontinuitását, nevezetesen, hogy a 8–11. századi horvát állam súlypontja egészen más földrajzi környezetben volt, mint az újkori Horvátországé.¹⁹ A régészeti kutatás felső időhatáraként pedig adott volt a 11–12. század fordulója, az az időszak, amikor I. (Szent) László és Kálmán király hadjáratai nyomán Horvátország a Magyar Királyság társországiává vált.²⁰ Formai szempontból Franjo Rački munkássága olyan kutatási programot jelentett, amelynek alapeleme a nemzeti múlt értékeinek a védelme volt. Védekezni pedig az „idegen” régészekkel és művészettörténészekkel szemben kellett, akik az egyes leletek „más”, tehát nem-horvát értelmezésével mintegy a horvát önazonosság történeti gyökereit veszélyeztették.

A dualizmus korában a horvát humán tudományos élet a magyar történetírást tartotta a horvát önazonosság fő veszélyforrásának,²¹ de meglehetősen gyanakvás kísérte a Balkán-félsziget nyugati szélén napvilágra került kora középkori leleteket feldolgozó osztrák és német kutatókat is, és elutasító módon illett kezelni a Dalmáciáról érkező olasz művészettörténészek-régészek munkásságát is. Már címében jelzi a „védekező-elutasító” alapállást Franjo Radić egy 1904-es keltezésű, erősen nemzeti szemléletű munkája.²² A megjelenés után száz évvel már nem azt érdemes firtatni, vajon Radićnak igaza volt-e, amikor a *Metković melletti Vidben előkerült három sisak nem germán, hanem szláv eredetű* című tanulmányát megírta, hiszen a megközelítés helytelen voltát kellőképpen szemlélteti,

¹⁷ Rački 1875.

¹⁸ Szlavónia 11. századi történetét igencsak eltérő nézőpontból elemezte a magyar, illetve horvát historiográfia. A magyar kutatók nézeteit összefoglalta Györfly 1970: 225–226; e mű német, bővebb változata: Györfly 1971: 295–313. Lásd még: Kristó 1979 84–86. A horvát történetírásban újonnan foglalkozott Szlavónia hovatarozásának a kérdésével Nada Klaić: „Slavonia is going to be therefore till the end of the 11th century terra nullius.” (Klaić 1978: 233.) Lásd még: Goldstein 1995: 2004–2005. sor.

¹⁹ Klaić 1990: 71–145.

²⁰ E folyamatot a magyar és a horvát történetírás „hagyományosan” igen eltérő módon rekonstruálja. A két nemzeti történetírás álláspontját részletesen ismerteti magyar nyelven: Kristó 1979: 84–86.

²¹ Arató 1983: 58–61.

²² Radić 1904: 41–42.

hogyan e három, ún. Baldenheim-típusú sisak szláv értelmezését az 1970-es évektől maga a horvát kutatás több prominens személyisége is elutasította.²³ A horvát középkori régészet célkitűzéseinek a meghatározása szempontjából sokkal fontosabb, ha az etnikai azonosítás mögött meghúzódó szellemi alapállás deklaratív megfogalmazására figyelünk. A „védekező-elutasító” szemlélet jegyében tárta fel és tette közzé az első óhorvát emlékeket még a 19. század utolsó évtizedeiben Frane Bulić, és e szellemiséget vette át a Knin környékén, a 19–20. század fordulóján munkálkodó Lujo Marun is. (A fenti, nemzetellenes vádra visszautalva jegyezzük meg, hogy mindketten katolikus papok voltak!)

Az 1890-es években a bécsi diákként végzett Josip Brunšmid fellépésével megjelent a horvát régészetben a német nyelvterületen olyannyira népszerű tipokronológiai – azaz a leletek formái osztályozásán és időrendi besorolásán alapuló – módszer. Az osztrák, illetve német minta követése azonban nem volt teljes. A 19. század végi és 20. századi horvát régészet ugyanis egy tekintetben határozottan különbözött a mércének tartott német, illetve osztrák előképektől. A horvát régészekben már ekkor is sokkal erősebb a történeti interpretatív hajlam, mint német kollégáikban. A régészet a horvát kutatók felfogása szerint (is) történeti tudomány, és ennek következtében fokozottan figyelnek a nemzeti történetírás eredményeire, egyes esetekben a tipokronológiai elemzések végére illesztett keltezéseket is ezekhez igazítják. Jellemző példák gyűjthetők ezen eljárásra mind a szlavóniai avar kori temetők közléseiből, mind pedig a dalmáciai horvát sírok elemzéseiből. Szlavónia esetében a keltezéseknél a 9. század első harmadához, azaz a Karoling uralmi rendszer ellen fellázadó Liudevit herceg korához illett közelíteni, Dalmácia esetében pedig a minél korábbi keltezés lett a cél, a kora középkori Horvátország minél régebbi gyökereinek a kimutatása érdekében. Ha egy külföldi kutató nem volt hajlandó tipokronológiai elemzését a horvát történetírás posztulátumaihoz igazítani, határozott kritikára számíthatott a „védekező-elutasító” alapállás jegyében.

Ez a „védekező-elutasító” alapállás meghatározó jelentőségűnek bizonyult a 20. század horvát régészetében is, függetlenül attól, hogy Horvátország politikai szempontból épp az Osztrák–Magyar Monarchia része volt-e, vagy a királyi Jugoszlávia alkotóelemének, esetleg egy önállóan kikiáltott, de bábállam szintjén is alig vegetáló, náci mintaállamnak számított-e, vagy a titói Jugoszlávia tagköztársasága volt-e. Lássunk néhány példát a fenti kijelentés alátámasztására. A két világháború közötti időszakot meghatározta, hogy a „védekező-elutasító” szellemiséggel felvértezve hadakozott olasz és osztrák kollégáival a dalmáciai, kora középkori emlékanyagot feldolgozó Ljubo Karaman. 1930-ban megjelentetett műve, *A horvát történelem bölcsőjéből*²⁴ című tanulmánygyűjtemény máig kötelező hivatkozási pont az óhorvát építészetet elemző régészek és művészettörténészek számára. Összefoglalása megjelentetésekor Karaman saját közegében

²³ Vinski 1971: 379–389; Vinski 1985: 77–94; Uglešič 1989–1990: 207–230; Uglešič 2000: 61–69.

²⁴ Karaman 1930.

már elismert művészettörténésznek számított elsősorban építészettörténeti munkássága révén. Tanulmánygyűjteményének a megírásához a döntő lökést Jozef Strzygowsky óhorvát tárgyú összefoglalásának²⁵ a megjelentetése jelenthette, még akkor is, ha e mű Karamannál csak mint negatív viszonyítási pont szerepel. Karaman részint az építészettörténet, részint az ékszerművészet alapján igyekezett láttatni a horvát történelem kialakulását. Eljárásával két olyan, a 19. század vége óta művelt kutatási területet foglalt össze, amelyek máig az óhorvát régészet két legfontosabb kutatási terepei maradtak. Megjegyzendő, hogy Karaman munkája a délszláv térségben az első olyan mű, amely már magán hordozza a cseh Lubor Niederle hatását. A niederlei hatás azonban Karaman munkájában még inkább áttételes, *A horvát történelem bölcsőjéből* című mű szerzője ugyanis a dalmáciai leletanyag szűrőjén mintegy átmosva alkalmazta azt.

A dalmáciai Horvátországgal ellentétben, a Száva-Dráva köze vonatkozásában csak mintegy másfél évtized múlva, Zdenko Vinski fellépésével honosodtak meg Lubor Niederle tanai. Vinski viszont e tanokat zárt, tehát megmásíthatatlan elméletként alkalmazta, mondhatni a szó szoros értelmében volt Lubor Niederle híve. Bécsi egyetemi éve alatt Zdenko Vinski azért sajátíthatta el a niederlei nézetrendszert a maga egészében, mert ekkor még – későbbi önmagával ellentétben – egy sajátos, szellemtörténeti alapállás határozta meg gondolkodását.²⁶ Későbbi, immár tipokronológiai kiindulópontú műveiben Zdenko Vinski következetesen a titói Jugoszlávia 1945-re kialakult területét tekintette elemzéseinek terepének, ez volt számára a „belföld”. (Az *ad hoc territorialitást* alkalmazó kutatók szemléletének egyik fontos sajátossága, hogy a „külföldi lelet” kategória alkalmazása során nem hajlandók végig gondolni azt, van-e egyáltalán értelme e kitételnek a vizsgált korszak kontextusában, és ha igen, akkor e területi elhatárolásba mi is tartozhatott bele.) Vinski következetesen oly módon tárgyalta a leleteket, hogy igazán hazai tárgynak számára a horvátországi lelet számított, beleértve e területbe a Szerémséget, sőt egy-egy esetben a Bácskát, a Dunántúl délkeleti részét vagy Boszniát is.

Nem tűnt el tehát a horvát régészetből a „védekező-elutasító” alapállás 1945, azaz a II. világháború vége után sem. Egy olyan korszakban maradt fenn e szemlélet, amikor a horvát régészek a kommunista Jugoszlávia keretei között folytatták kutatásaikat mintegy négy és fél évtizeden át. Nem tűnhetett el a „védekező-elutasító” alapállás, mert a horvát régészeknek az 1950-es évek elején egy ideológiai jellegű vita keretében kellett megvédeniük a helyi középkori régészet háromnegyed évszázados eredményeit.²⁷ A vitapartner az 1950-es évek elején már a „belgrádi iskola” két jeles képviselője volt – híven jelezve, hogy a „védekező-elutasító” álláspont éle az elkövetkező évtizedekben elsősorban ki ellen fog irányulni. A nemzeti értékeket védő alapállás tehát, a vitapartner részbeni megváltozása ellenére megmaradt, az új ellenfelek mellett pedig egyes régi ellenségek is visszaköszöttek. Így például továbbélt a magyar régészettel szemben táplált

²⁵ Strzygowski 1929.

²⁶ E szemlélet jegyében íródott első munkája: Vinski 1938.

²⁷ Karaman 1952: 81–91; Vinski 1954b: 188–199.

gyanakvás. Híven alkalmazta a „védekező-elutasító” alapállást az 1945 utáni horvát régészet nagy alakja, Zdenko Vinski, amikor a dalmáciai Horvátország leletanyagának óhorvát mivoltáért,²⁸ vagy a szlavóniai, 10–11. századi temetők horvát értelmezéséért²⁹ szállt síkra Milutin Garašanin és Jovan Kovačević, illetve Szőke Béla ellen. Az 1990-es években sem tűnhetett el a „védekező-elutasító” alapállás, hiszen Horvátország az önálló nemzeti létért viselt háborút. Fennmaradását az is segítette, hogy a testvérnépből ellenséggé vált szerbségen belül igen sok írástudót – közöttük régészeket is! – magával ragadott a nagyszerb ideológia milošević-i változata. Így Belgrádban otromba hamisítások jelentek meg Dalmácia 8–11. századi temetőiről, olyan művek, amelyek a horvátok őshonosságát igyekeztek megkérdőjelezni a kora középkori Horvát Királyság törzsterületén.³⁰

A horvát régészet „védekező-elutasító” alapállásának fennmaradása egy olyan jelenség, amelynek magyarázata egy önálló értekezés kereteit is kitölné, de itt csak egy rövid, politikatörténeti indíttatású magyarázatra vállalkozhatunk. Egészen az 1990-es évekig Horvátországban nem sikerült egyszerre teljesíteni a függetlenség és a demokratikus államberendezkedés alapkövetelményét, s a „védekező-elutasító” alapállás miatt csak részben alakult ki a horvát középkori régészet célkitűzésrendszere is. Ezért maradtak embrionális állapotban mindazon kutatási témák, ahol a mitikus magasságba emelt, kora középkori önállóságot nem kellett védelmezni, az érett középkori épített örökség pedig teljes egészében a helyi művészettörténet „felségterületévé” vált. A tudományterületek ilyen elhatárolásában oroszlánrészre volt a horvát építészettörténet két klasszikusának, Ljubo Karamannak, illetve tanítványának Anđela Horvatnak. Ők azonban helyi megítélés szerint nem a középkori régészethez sorolandó problémákkal foglalkoztak, amikor az ország érett középkori épített örökségét felmérték és falkutatásokat végeztek.

Szerbia és Bulgária esetében azonos volt a kiindulópont. A középkorkutatás célkitűzéseit mindkét nép értelmisége számára alapvetően meghatározta és meghatározza, hogy a helyi pravoszláv egyház őrizte és őrzi a „régí dicsőség”, azaz a középkori állam nagyságának mondákkal átszőtt hagyományát. A középkori régészet célkitűzéseinek a vonatkozásában azonban már a 19. század utolsó harmadában is alapvető eltérések tapasztalhatók. Bulgáriában ugyanis a régészettel szembeni elvárások rendszere egy új elemmel is gazdagodott a 19. század utolsó harmadában. A pravoszláv egyházi régiségek mellett és túl alapvető fontosságúvá vált az I. és II. bolgár állam profán, azaz uralkodói reprezentációja is. A szemléltetváltás annak volt következménye, hogy az ország 1878-as felszabadulása után az első régészeti kutatások többnyire külföldi, elsősorban cseh történészek sürgetésére indultak meg. A szláv, de közép-európai, tehát nem-ortodox testvérnépek kutatói pedig a helyi egyházi hagyományrendszerhez másképp tudtak csak viszonyulni, mint a pravoszláv egyházi hagyományt gyermekkoruktól magukba szívó, helyi írástudók. A középkori régészet fontosságát jól jelzi, hogy már a bolgár

²⁸ Vinski 1954b: 188–199.

²⁹ Vinski 1970: 45–81.

³⁰ Egyetlen, de eklatáns példaként lásd Janković 1995: 127–129.

állam újraalapítása utáni évben, 1879-ben megalakult az első régészeti társaság. A társaság alapítási helye is szimbolikus jelentőségű, hiszen az a II. bolgár állam, azaz az Asenida Bulgária fővárosában, Veliko Tárnovoban jött létre. E társaság vezetői a bolgár felvilágosodás jeles alakjai Hadži Kalfa, Vasil Beron, valamint – legfontosabb tagként – a cseh Konstantin Jireček voltak. A társaság már megalakulásának évében ásatást indított az egykori főváros nyugati részén, a Trapezicadomb területén.³¹ Ennek megfelelően már a jelenkori Bulgária megalakulásának a pillanatában megfogalmazódott a középkori régészet feladata: olyan forrásbázist kell teremteni, amely alapján részleteiben is kutathatóvá válik az ország dicső múltja. Olyan kutatások indítása vált elvárt feladattá, amelyek – a monumentális építészet maradványainak az elemzése által – mintegy kiváltják az oszmán–török hódoltság évszázadaiban elpusztult írott forrásokat. Az orosz és cseh kutatók bulgáriai megjelenése háttérben jól kitapintható a pánszláv indíttatás. Az 1878-as tárnovi kezdetek után azonban nem a II., hanem az I. bolgár állam központjai kerültek az érdeklődés homlokterébe, feltehetően annak következtében is, hogy e sajtós 9–10. századi uralmi képletet már teljes mértékben szlávnak tekintették. Jellemző a két Škorpil-fivér életútja. Kettejük közül Karelra³² érdemes nagyobb figyelmet fordítani, mert az általa kezdeményezett pliskai ásatások 1899. október 6-i megindítása a középkori régészet helyi születésnapjának is tekinthető. Nem ez volt az első középkori feltárás Bulgáriában, hiszen erre már 1879-ben sor került, de a pliskai rezidencia teremtette meg azt a mércét, amelyhez később minden más bolgár lelőhely jelentőségét mérni lehetett és kellett. E „rezidenciális optika” pedig mind az I. bolgár állam megalakulását megelőző, mind pedig a bukása utáni évszázadok kutatását háttérbe szorította. Így nemcsak a II. bolgár állam tárnovi székvárosának a feltárása szorult háttérbe, hanem – hosszú évtizedekre – a bolgár-törökök balkáni megtelepedése utáni időszak, azaz a 7–9. század is.

A 19. század végi bolgár régészet prioritásait tárgyaló szakirodalomban viszonylag ritkán szerepel, de így is ki kell emelni, hogy a „rezidenciális optikán” kívül létezett egy további kutatási terület is: Macedónia. Az 1912-ig török uralom alatt álló földrajzi tájegységben bolgár régészek vagy történészek helyszíni kutatást „természetesen” csak igen korlátozott mértékben végezhettek, azonban így is szinte szimbolikus jelentőséggel bírt Macedónia iránti érdeklődésük. Az ország politikai elitje által megfogalmazott területi igényeknek ez mintegy a szellemi síkon történt alátámasztását jelentette. Mivel pedig a bolgár történészek-régészek kutatásainak e szimbolikus síkját a szomszédos észak-balkáni államokban jól értették, a bolgár kutatók már a 19. század végén éles vitákba keveredtek egyes szerb és görög kollégáikkal.

A két világháború közötti Bulgáriában megmaradtak a 19. század végén megfogalmazott célok. Így a „rezidenciális optika” továbbélésének a jeleként folytatódtak Pliska, illetve Veliki Preslav feltárásai. Az újdonságot inkább egy harmadik helyszín

³¹ A társaság megalakulását, illetve az első tárnovo-i ásatás jelentőségét taglalta Slavčev 1980: 167–168.

³² Életrajzát lásd Sendov 1989: 86.

bevonása jelentette, amikor a kutatás homlokterébe Madara került. Az ásatások itt jórészt annak következtében indulhattak meg az 1920- as években, hogy megbízható érvekkel sikerült bizonyítani a madarai sziklafalra faragott monumentális lovas relief kora középkori voltát. Nem csupán nemzeti büszkeségünk okán érdekes itt megemlíteni, hogy e munkában derekasan kivette részét Fehér Géza.

A bolgár régészet egy további eredménye, hogy a két világháború közötti időszakban sikerült pontosan körbehatárolni az óbolgár kultúra fogalmát, ennek időhatárai Asparuch kán 681-es honfoglalása,³³ illetve az I. bolgár állam macedóniai utódállamának végleges bukása, azaz 1018 lettek. E kultúra fogalma tehát mintegy egységbe foglalja a pogány bolgár-törökök anyagi és szellemi kultúráját, valamint a középkori bolgár történelem legfényesebb korszakát, a 9–10. századi császárságot. A bolgár kutatás az óbolgár kultúrán belüli korszakolás fontosságára a két világháború közötti időkben még nem figyelt fel. Feltehetően jórészt annak következtében, hogy az Asparuchkal hont fogláló pogány bolgár-törökök sírmezői még ismeretlenek voltak. Terminológiai szempontból viszont egyértelműen pozitív fejleménynek tekintendő, hogy a két világháború közötti bolgár kutatásban állandósult két fogalom e két, időrendi és/vagy etnikai réteg elkülönítésére. Ez azóta is számos fordítási bizonytalanságot okoz, hiszen a két fogalom idegen nyelveken csak nehezen adható vissza. Így az óbolgár kultúra jelentésű *prabálgarska kultura* jelenti az Al-Duna vidékén megtelepedett bolgár-törökök anyagi műveltségét, míg a bolgár-törökök elszlávosodása utáni, többé-kevésbé egységesült és keresztény kultúra fogalmát a szintén óbolgár kultúraként fordítható *starobálgarska kultura* összetétel hivatott leírni.

A terminológia pontosítása iránti igényt a kutatás egy új prioritása váltotta ki. A századfordulóval ellentétben a két világháború közötti időszakban hangsúlyosabb szerepet kapott a 9. század előtti pogány kor. Mindez nem csekély mértékben annak volt köszönhető, hogy a feltárásokba bekapcsolódott egy – fentebb már utalt – magyar kutató, Fehér Géza. Ő ugyanis csak és kizárólag a kereszténység felvétele előtti idők még el nem szlávosodott bolgárjai iránt érdeklődött.³⁴ Fehér Géza munkásságát igencsak segítette, hogy a két világháború közötti Bulgáriában egy sajátos – és sajnos politikai felhangoktól nem mentes – szimpátia volt tapasztalható a bolgár-törökök iránt. Fehér Géza témaválasztása azonban nem e szimpátiával magyarázható, hanem sokkal inkább azzal, hogy elsőként ő figyelt a bolgár-török leletanyagban tapasztalható igen sok, a 7–8. századi Kárpát-medence irányába mutató párhuzamosságra. Gondolatait Nikola Mavrodinov teljesítette ki a Budapesten 1943-ban kiadott Nagyszentmiklós-monográfiájában.³⁵ Mavrodinov értelmezése máig nagy népszerűségnek örvend Bulgáriában, a régészetet művelő szakembergárdánál jóval szélesebb körben is. Kis túlzással élve Bulgáriában nem jelenhet meg olyan képes album az óbolgár kultúráról, amelyben e kincs ne szerepelne. Az óbolgár értelmezést az sem tudta elhomályosítani,

³³ Székely 1981: 7–32.

³⁴ Legnagyobb hatású összefoglalása Fehér 1931.

³⁵ Mavrodinov 1943.

hogy a nagyszentmiklósi kincs bolgár-török kapcsolatainak a feltételezése mára már egyértelműen cáfolt, sőt túlhaladott elméletnek tekintendő.³⁶

A régészet iránt érdeklődő bolgárok körében azonban nemcsak az óbolgár anyagi kultúra tartott érdeklődésre számot, hanem az egyházi építészet is. Ez egy olyan kutatási téma, amely mintegy félúton áll a régészet és a művészettörténet között, s különösen igaz ez Bulgária esetében, ahol a korai emlékményt csak és kizárólag a régészeti ásatásokon kibontott maradványok alapján lehet megismerni. E kutatási ág presztízsét jelentős mértékben növelte, hogy első összefoglalója a két világháború közötti Bulgária legjelentősebb régész-művészettörténésze, Bogdan Filov volt.³⁷ A hazai szakközönség számára e mű ismételtlen megerősítette, hogy a középkori régészet „értékhierarchiájának” csúcán a monumentális kőépítészet maradványainak a feltárása áll. Az egyházi építészet és festészet kutatása révén maradt a bolgár régészek, művészettörténészek egy további, kedvelt kutatási témája a macedóniai egyházi művészet elemzése is. Annál is inkább, mert az ország két világháború közötti politikája egyik sarokkövének számított a második balkáni háború után meghúzott, és az I. világháborút lezáró versailles-i békeszerződés által megerősített határok revíziója. Ivanov egy külön könyvet szentelt a macedóniai bolgár régiségeknek,³⁸ Mavrodinov pedig igen nagy hangsúlyt fektetett e tájra az egyhajós és kereszt kupolás templomokat feldolgozó monográfiájában.³⁹

1944 őszén Bulgáriát elfoglalta a szovjet Vörös Hadsereg, ami az ország régészetében is teljes átalakulást eredményezett: megindult a bolgár régészet ideológiai átgyúrása. A szakirodalomban található – néhány elszórt és lakonikus rövidségű – utalás⁴⁰ alapján e folyamat viszonylag pontosan rekonstruálható. A Szovjetunióból régészeti küldöttségek érkeztek, amelyek szemináriumot tartottak a marxista elemzési módszertan elsajátítása érdekében. Az „ideológiai képzésen” átesett kutatóktól elvárták, hogy munkáikban „alkalmazzák” a világmegváltónak hitt tanokat, ha másképp nem, legalább a klasszikusok egy-egy gondolatának idézése által. Emlékeztetni kell továbbá arra, hogy a bolgár régészek sajátos „önvédelmi reflexként”, már a kommunista diktatúra bevezetésének elejétől igyekeztek az egyes pártvezetők jóindulatára szert tenni, feltehetően egy korábban már tárgyalt jelenség következményeként. A bolsevik hatalomátvétel során ugyanis Bulgáriában (is) alkalmazták a vörös terrort, neves bolgár régészeket is meghurcoltak, sőt a két világháború közötti középkorkutatás vezéralakját, Bogdan Filovot ki is végezték. (Utólag és kívülről a hatalommal szembeni alázat kimutatásának az igyekezetéről természetesen nem alkotható ítélet, viszont a régészeti kutatás pontos mibenléte e tényező ismerete nélkül nem lehetséges.) Az adott tendencia meglétének bizonyítására

³⁶ A kincs óbolgár értelmezését alapjaiban cáfoló érveket a közleműltben összegyűjtötte és rendszerezte: Bálint 2004: 105–134.

³⁷ Filov 1919. E mű francia nyelvű változata: Filov 1919. Új kiadása: Filov 1932.

³⁸ Ivanov 1931.

³⁹ Mavrodinov 1931.

⁴⁰ Így például Dončeva-Petkova 1977: 8.

elégendő egyetlen, szinte groteszk adatra utalni. Arra, hogy a *Razkopki i proučvanija* című folyóirat 1948–49-ben megjelentetett 3-as számát a szerkesztők Georgi Dimitrovnak mint a „bolgár régészet védnökének” ajánlották.

Az 1945 és 1989 között megjelentetett bolgár régészeti szakirodalomban egy sajátos kettősség tapasztalható a célok konkrét megfogalmazása tekintetében. Viszonylag gyakran találkozni olyan írásokkal, amelyek az ideológiailag átgúrt bolgár régészek számára jelölik ki az új kutatási célokat. Ezek olyan, a pártállami rendszer legitimálását célzó, propagandaízű „vezércikkek”, amelyek az *Arheologija* című folyóiratban egy-egy évforduló vagy pártkongresszus ünneplésére jelentek meg.⁴¹ Mivel e cikkek célja a mitikus magasságokba emelt „fejlődés” alátámasztása volt, nem a valós kutatási eredmények és problémák körvonalazásának a célzatával íródtak. Egy-egy ritka kivételként csak Dimitár Angelov tudománytörténeti áttekintése,⁴² illetve Stamen Mihajlov azon elemzése emelhető ki,⁴³ amely a régészet és a történeti kutatás viszonyát tárgyalja.

Gyakorlati szinten a „szovjet modell” alkalmazása a nagy felületű feltárások preferálását jelentette az 1945 utáni évtizedekben, így a bolgár középkori régészetben továbbélt a sok segédmunkással folytatott kampányszerű „expedíciók” folytatásának a gyakorlata. A nagy felületek „extenzív” módszerű kutatása során viszont a teljesítménykényszer és a szorító határidők egyáltalán nem kedveztek az egyes objektumok aprólékos, rétegtani szempontból is megbízható feltárásának.⁴⁴ E hiányt tudományos szempontból egyáltalán nem helyettesíthette, hogy a kibontott nagy felületeket meg lehetett mutatni a lelőhelyeket meglátogató pártvezetőknek, bár a munkálatok méreteivel elégedett pártvezetők számára ugyanakkor sajátos megerősítést adott mindez a kutatás további folytatására. E vonatkozásban az 1981-es pliskai Živkov-látogatás sikere jelentette a legfontosabb eredményt.

A rendszerváltás a bolgár középkori régészetben is több olyan folyamatot indított el, amely átalakította a kutatási célokat. Negatívumként regisztrálható a kutatás anyagi alapjainak az igen erőteljes szűkülése, s hogy ehhez kellett és kell igazítani a célokat is. Az anyagi alapok megvonása azonban egy pozitív következménnyel is járt. Forráshiány miatt az 1990-es években meg kellett szüntetni a rezidenciális központok kiásásának a korábbi gyakorlatát. Az extenzív, tehát sok munkást mozgató, és csak az épületalapok kibontására koncentráló kampányok helyett elterjedt egy precízebb ásatási gyakorlat.⁴⁵ (Az új igazodás jeleként már a rezidenciális központok területén álló veremházakról is olvashatók elemzések.⁴⁶) Egy további, szintén pozitív folyamatként értelmezendő az is, hogy arányosabbá vált az ország régészeti kutatottsága. A korábbi időszaknál jóval

⁴¹ Lásd például Dimitrov 1959: 3–8; Dimitrov 1968: 1–7; Dimitrov 1970: 66–71.

⁴² Angelov 1984: 1–8.

⁴³ Mihajlov 1967: 1–5.

⁴⁴ E hátráltató tényezőt alapvető fontosságú tényként kezeli Pliska és Preslav új szempontúként értelmezett elemzése során Henning 2000: 6–15.

⁴⁵ A „paradigmaváltás” felettébb szükséges voltára utalt kombattáns stílusban: Henning 2000: 6–15.

⁴⁶ Balabanov 1992: 146–169; Mihajlova 1992: 170–184; Vasilev 2000: 103–107.

hangsúlyosabb célkitűzéssé vált a korábban alig kutatott területek, így például Délnyugat-Bulgária megismerése. Feltehetően szintén az anyagi források szűkülésével magyarázható, hogy a kutatásba újonnan bevont régiókban – a korábbi gyakorlattal ellentétben – nem egy-egy nagy felületű ásatás kivitelezése vált elvárt céllá, hanem a lelőhely-állomány felmérése. Egy további, újonnan megfogalmazott célként regisztrálható a mikroregionális kutatások iránti igény, olyan komplex vizsgálatok folytatása tehát, ahol egy-egy kistáj összes középkori lelőhelyét regisztrálják és vizsgálják. A korábbi időszakokban ugyanis még a rezidenciális központok: Pliska, Veliki Preslav vagy Madara esetében is csak nagyritkán merült fel annak igénye, hogy a központ környékén található települések és temetők vizsgálata is megtörténjen.

A bolgár régészet célkitűzéseit taglaló fejtegetéseinket egy paradoxon megfogalmazásával kell zárunk. A fentebb vázolt nehézségek ellenére is nyugodt szívvel kimondhatjuk, hogy a 20. és a 21. század fordulóján a középkori régészet Bulgáriában rendelkezik a legszélesebb „látóhatárokkal” észak-balkáni viszonylatban. A 4–17. század anyagi kultúrájának szinte minden olyan része reprezentált, amely régészeti leletek alapján vizsgálható. Negatív vonás csak annyiban fedezhető fel, hogy nem minden kutatási ág azonos mértékben fejlett. Máig kitapinthatóak tehát a 19. század második felében megfogalmazott elvárások. A bolgár középkori régészet preferált témái: a késő antik vár- és templomromok feltárása, illetve a két középkori bolgár állam anyagi kultúrájának a vizsgálata, különös tekintettel e két állam káni, illetve cári központjaira. Ezzel szemben viszont aránytalanul kevés figyelem irányul a falusias települések elemzésére, és az oszmán–török foglalás után időszak esetében is kizárólag bizonyos témák – például a pravoszláv templomok, várak, fegyverek, illetve iparművészeti szempontból is jelentős tárgyak kutatása – iránt van szakmai érdeklődés.

A szerb középkori régészetre már a célok meghatározása tekintetében is egy sajátos késés, illetve területi diszkontinuitás jellemző. Az etnogenezis, illetve a középkori szerb állam kutatását ugyanis alapvető módon meghatározta egy, már jóval a régészeti kutatások szerbiai meghonosodása előtt megfogalmazott, nemzeti romantikus etnogenezis-elmélet. Ennek első nyomai már a 18. században is felfedezhetők az egyes szerb ortodox kolostorok múltját tárgyaló, egyháztörténeti indíttatású művekben.⁴⁷ A területi diszkontinuitást pedig az jelzi, hogy e kolostorok túlnyomó többsége nem a középkori szerb állam területén állt, hanem attól északra, a Kárpát-medence területén. A kolostortörténeti művek közös jellemzője, hogy szerzőik magától értetődő tényként utalnak a magyarországi szerbesség autochtonitására, és az első foglaló ebből következő jogaira. A szerbek ősiségét hangsúlyozó elmélet 1848–49-ben szakadt el végleg az egyházi közegetől, annak következtében, hogy a magyar forradalom ellen fellépő magyarországi szerb politikai elit követeléseit történeti síkon is igyekezett alátámasztani.⁴⁸

⁴⁷ Medaković 1985: 63–110.

⁴⁸ Stojacković 1849.

A délszláv népek 19. századi nemzeti ideológiáinak ismeretében nem csodálkozhatunk azon, hogy a nemzeti romantikus etnogeneziselmélet egyes, egymáshoz csak lazán kapcsolódó elemeit egy horvát történész, Franjo Rački öntötte egységbe.⁴⁹ Sőt, a későbbi fejlemények ellenére sem szabad azon megütköznünk, hogy Rački majdnem osztatlan elismerésnek örvendett mind a szerbiai, mind pedig a magyarországi szerb írástudók körében.

A végeredmény mindkét közeg esetében azonos volt: a szerb középkori régészet az etnogenezis-vizsgálatok vonatkozásában már 19. század végi megszületésekor sajátos lépéshátrányban volt, egy már eleve adott, nemzeti romantikus elmélet tételeit kellett (volna) alátámasztania. Olyan tételeket, mint például a déli szlávok római kori, Kárpát-medencei megjelenése, és többségi lakosságként való létezése a 3–4. századtól a jelen korig. A szerb etnogenezis-kutatás talán legfontosabb negatív jellegzetessége tehát az, hogy bizonyítatlan, sőt bizonyíthatatlan, de így is axiomatikus érvényűként kezelt tételek bukkannak fel a szakirodalomban újra meg újra. E tételek érvényét csak a szerb régészet legnagyobbjai, például Danica Dimitrijević vagy Jovan Kovačević tudták és merték tételelesen megkérdőjelezni, Rački után több mint egy évszázaddal, az 1960-as években. Egyáltalán nem véletlen egybeesés eredménye, hogy a nemzeti romantikus kutatási célok felülbírálása egy olyan időpontban következett be, amikor – a titói külpolitika sajátos fordulata miatt – a belgrádi szerb értelmiség körében egy kozmopolita nyitás volt tapasztalható. Az 1960-as években induló időszakot pedig nemcsak a kritikai attitűd jellemezte, hanem ekkor történt meg a célkitűzések rendszeres megfogalmazása is. Tévedés lenne azonban, ha a célok tárgyalását ezen időponttal indítanánk, kihagyva az útkeresés évtizedeit, hiszen a 19–20. század fordulója és az 1960-as évek második fele között számos olyan gondolat megfogalmazódott, amelyeket mindenképp érdemes számon tartani. Ha másért nem, legalább azért, mert egy jelentős hányaduk az 1990-es években újra felmerült.

A 19. század második felében Zágrábban konzisztens koncepcióvá összegyúrt nemzeti romantikus etnogeneziselmélet magába foglalta nemcsak a balkáni régióban olyannyira fontos ősiség, azaz az ószlávok első foglalóként való aposztrofálásának a tételét, hanem – mint, erre már fentebb utaltunk – egy sajátos „védekező-elutasító” alapállást is. Egy olyan alapállást, amely eleve elfogultsággal vádolta mindazokat a szakembereket (köztük is különösen a nem-szerb származású idegeneket), akik a szerb etnogenezis-elmélet bármely része ellen kritikai megjegyzéseket fogalmaztak meg. Horvátországgal ellentétben, ahol a „védekező-elutasító” alapállást igen hamar a régészek is magukévá tették, és harcos cikkekben álltak ki érte, a szerb kutatásban a nemzeti romantikus vonulat inkább a történészeket jellemezte. A teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy nem minden szerb történész tette magáévá e nézőpontot. Így például egy szerémségi szerb kutató, Ilarion Ruvarac számos vitába bonyolódott a 19–20. század fordulóján. Ő a közép-európai történetírásokban kidolgozott forráskritika szabályait

⁴⁹ Rački 1857: 235–280.

akarta érvényesíteni a helyi közegben.⁵⁰ A Ruvarac-viták árnyékában viszont alig keltett feltűnést, hogy a vinčai tell feltárását elindító Miloje Vasić egy érett középkori kolostor alapjait is feltárta e lelőhelyen. Sőt, az épületek melletti sírok alapján ő volt az első, aki az ószerbokről, illetve az ószerb kultúráról értekezett.

Az I. világháborúban aratott győzelmet és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság kikiáltását a szerb régészek egészen más alapállásból élték meg, mint horvát kollégáik. A világháborús siker révén elért országgyarapítás ugyanis teljesítette mindazokat a célokat, amelyeket a szerb politikai osztály elé Ilija Garašanin röpirata, a *Načertanije* még 1848-ban kitűzött. A szerb régészek számára úgy tűnhetett az I. világháború utáni évtizedben, hogy nincs értelme továbbvinni a „védekező-elutasító” álláspontot. Különösen amiatt gondolhatták így, mert az etnogenezis-vitákat korábban úgyszólván a történészek folytatták. A programadó tanulmányok hiányában a célkitűzéseket a megvalósított kutatási projektek jellegéből lehet csak kikövetkeztetni. A végkövetkeztetés azonban így is egyértelmű: a belgrádi régészek számára a Római Birodalom alkonya jelentette a „valódi” régészet felső határát. Erre az utal, hogy az általuk kivitelezett, nagyszabású régészeti expedíciók során az 5–6. század utáni rétegek vizsgálatára már nem került sor. A középkori rétegeket egészen egyszerűen „kitermelték”, lett légyen szó akár a Niš melletti Medianáról, akár a macedóniai Stobiról. A Stobiban zajló ásás egyéb vonatkozásokban is tanulságos. Az itt munkálkodó szerb régészek ugyanis a lelőhely feltárásán túl a régió egyetlen középkori témája iránt érdeklődtek. Nagy szorgalommal írták le a macedóniai középkori ortodox templomokat, a bennük levő (vélt vagy valós) szerb hatások minél erősebb kidomborítása érdekében. Így a két világháború közötti Belgrádban összesen csak két olyan közlemény jelent meg, amely új népvándorlás kori leletekről szólt. A vojikai téglagyár agyagbányájában gyűjtött, avar kori övtartozékok, ékszerek és cserépedények a niederle tanok⁵¹ teljes elfogadása jegyében kerültek közlésre 1937-ben, illetve 1941-ben. Íróik, Đorđe Mano-Zisi és Mihajlo Purković oly módon érveltek, hogy a nomád avarok letelepedett életmódra képtelenek voltak, így csak az ő szláv alattvalóik jelenthették az ékszereiket és egyéb anyagi javaikat létrehozó „termelő elemet”.⁵²

A fentebb vázolt hiányosságok következtében a két világháború közötti szerb régészetben a római kor utánra keltezhető leleteket jószerivel csak illusztrációs anyagként lehetett (volna) megjelentetni. E sajátos helyzet miatt pedig a középkort kutató szerb régészek egy jelentős hányada még a kérdések megfogalmazásához sem jutott el a 6. század utáni korszakok vonatkozásában. Egyetlen, fentebb már utalt kivétel volt: nagy energia befektetésével folyt ugyanis az ortodox szerb egyház középkori műemlékeinek a lajstromozása.

⁵⁰ Munkásságát bemutatja, műveinek bibliográfiáját összeállította Marinković 1973: 453–509.

⁵¹ Niederle 1911–1927; Niederle 1923–1926; Niederle 1931.

⁵² Mano-Zisi 1937: 265–275; Purković–Mano-Zisi 1941: 15–22.

A szerb régészek középkor iránti érdeklődésének a hiánya talán azzal is magyarázható, hogy a kutatási úrt Jovan Cvijić⁵³ tevékenysége révén egy másik tudományág, az emberföldrajz, latin eredetű nevén az antropogeográfia töltötte be. A francia eredetű emberföldrajz 20. század eleji szerbiai meghonosodása egyértelműen a szerb kulturális élet francia igazodásával magyarázható. Az antropogeográfia módszertanát helyi viszonylatban e tudományág szerbiai elterjesztője, Jovan Cvijić dolgozta ki. Cvijić jelentős mértékben átértelmezte nemcsak az adatgyűjtés módszertanát, hanem a felvett adatok keltezési és értelmezési tartományát is. Az antropogeográfia ezen értelmezését talán leginkább az határozta meg, hogy Cvijić – bár magát földrajztudósként definiálta – munkássága során mégis elsősorban az etnikai kérdések iránt érdeklődött. Így általa, illetve tanítványai által felmérés készült Szerbia számos kistájáról, hangsúlyos szempontként kezelve az egyes települések múltját és a délszláv lakosságon belül tapasztalható etnikai mozgásokat.⁵⁴ Az értelmezés egy további kiindulópontját képezte az is, hogy Jovan Cvijić igen nagy szimpátiával viseltetett a szerbség hercegovinai ága, illetve a szerbekkel azonos etnikumúaknak tekintett montenegróiak iránt. Bennük látta a szerbség „kemény magját”, az idegen uralom elviselésére képtelen, hősies közeget, amely végül is lerázta a török igát. Munkásságában ezért hangsúlyos szempontként szerepeltette az ún. dinári népesség (a dináriak, szerbül: Dinarac/Dinarc) északi irányú terjeszkedését, főként az újkori Szerbia „szívében”, a Morava-mentén. Az antropogeográfiai tanulmányok forrásaként – az adott kistáj földrajzi leírásán, illetve az egyes oklevéltárakban fellelhető, általában igencsak szórványos írott utalásokon túl, sőt helyett – Jovan Cvijić igen nagy mértékben használta fel a terepen gyűjtött néphagyományokat. E hagyományokat abszolút érvényű, hiteles, sőt felül nem bírálható forrásként kezelte, híven követve a szerb történetírás romantikus iskoláját, amely a népi emlékezet által őrzött adatokat axiomatikus érvényű tényanyagként tartotta számon. Egy további jellegzetessége e kutatásoknak, hogy a vegyes etnikumú területeken a nem-szláv csoportok jó esetben is csak a pusztá említés szintjén szerepelnek, pedig még a szűkebb értelemben vett Szerbia, tehát a Duna-Száva vonaltól délre fekvő országrész is etnikailag vegyes terület volt 1918-ig, gondoljunk csak a déli sávban élő albánokra, a kelet-szerbiai vlachokra, vagy az ország minden részén fellelhető cigányságra. A délszláv anyanyelvű muzulmánokat – a korabeli szerb nagypolitika álláspontjának megfelelően – a szerb földrajzkutatás szintén nem kezelte önálló etnikumként.

Az 1941 áprilisa, a királyi Jugoszlávia katonai veresége és felbomlása e régészeti infrastruktúrát és vele együtt a vázolt kutatási preferenciákat (pontosabban hiányokat) is elsöpörte. Szerbiában 1941 és 1944 között tulajdonképpen megszűnt a régészet. Ásatást csak a megszálló német hatóságok egyes prominensei végeztek, így például Wilhelm Unverzagt, aki a belgrádi várban tárt fel néhány kisebb

⁵³ Munkásságának gazdag bibliográfiájából e tudományág meghonosodására leginkább hatott: Cvijić 1905; Cvijić 1922.

⁵⁴ Áttekinti e kutatásokat Erdeljanović 1927: XV–XXXIV; Lutovac 1982: 25–30.

kutatóárkot. Unverzagt az őskor kései szakaszai iránt érdeklődött, kérdésfelvetései pedig természetesen nem a szerb, hanem a német régészet közegéből származtak.

Szerbia területén az antifasiszta gerillaharc és az ezzel összefonódó véres polgárháború 1944 őszén zárult le a Vörös Hadsereg kelet-szerbiai megjelenésével. Megindult a szerb régészet gyors ütemű, kommunista átalakítása. Ez azonban a fentebb vázolt, negatív premisszákon alig valamit tudott változtatni. A szakirodalomban máig élő, túlon túl optimista megítélés miatt érdemes tehát ismételtelen és hangsúlyosan kimondani: az 1945 és 1948 közötti rövid időszak hangsúlyosan szovjet igazodása, a jugoszláv pártállam kultúrpolitikai szervei által sulykolt, szovjet értelmezésű „szláv régészet” nem tudta felszámolni a korábbi örökölt koncepcióhiányt. Az új ismeretek elsajátítása, pontosabban „a szakkáder instruálása és ideológiai felvilágosítása” érdekében Belgrádban is szemináriumokat szerveztek. Ezek a sztálini Szovjetunió vezető történészei és régészei, így N. S. Deržavin, P. N. Tretjakov, A. V. Arcihovskij, B. A. Rybakov vagy B. D. Grekov tartott előadásokat a szláv régészet témaköréből.⁵⁵ (Azaz – e ponton visszautalva a bolgár adatokra is – joggal feltételezhető, hogy az 1945 utáni évek szovjet régészetében létezett egy egységes módszertan a délkelet-európai országok régészetének a szovjetizálására.) A szovjet szemináriumok Belgrádban csak mérsékelt sikereket tudtak elérni, mivel a szerb régészet belgrádi központjaiban tevékenykedő kutatók az új elvárásokat nem azokon a földrajzi tájakon igyekeztek érvényesíteni, ahová őseik a 6–7. század fordulóján bevándoroltak. Ők ugyanis nem a Bíborbanszületett Konstantin által szerb települési területként megjelölt régiókban, hanem Belgrád tőzsomszédságában, a Duna bal partján fekvő Pancsován (szerbül: Pančevo) indították ásatást a szláv településrégészet megalapítása érdekében.⁵⁶

A „szláv településrégészet” művelését Szerbiában alapvetően átalakította az 1948-as év nagypolitikai eseménye, a Tito és Sztálin között kirobbant ellentét. A kommunista pártokat tömörítő Tájékoztató Iroda határozata nyomán Jugoszlávia a háború szélére sodródott, és e fenyegetés Sztálin 1953-as haláláig folyamatos maradt. A szovjet invázió fenyegetése miatt a régészeti kutatásra szánt összegek drasztikusan csökkentek, így maga a pancsovai feltárás is megszakadt. Egy sajátos félfordulat azonban így is bekövetkezett: látványosan átalakult a moszkvai sugallatú „szláv régészet”. Pontosabban a szláv jelenlét uniformizált szempontok szerinti kutatása helyett újrafogalmazódott az ószerb sajtóságokat hangsúlyozó nézetrendszer. A pánszláv szemléleten átütő nemzeti felhangok az első bácskai telepeltárás feldolgozásában regisztrálhatók a leginkább.⁵⁷ A mozsori (szerbül: Mošorin) telepet feltárója, Rajko Veselinović már nem a szlávokhoz, hanem az „ószerbekhez” kötötte, újraélesztve így azt a nemzeti romantikus nézetrendszert, amely már a római korban is számolt szerb lakossággal. Szintén új elemek kerültek előtérbe a középkori temetők értelmezésében is az 1940-es évek végén, a Tito–Sztálin konfliktus kirobbanása után. Míg ugyanis 1945–1948

⁵⁵ Novak 1948a: 391–394.

⁵⁶ E feltárás közleménye Mano-Zisi–Ljubinković et alii 1948: 78–94.

⁵⁷ Veselinović 1953: 5–52.

között e temetők értelmezése során a közös szláv gyökerekre illet figyelni, 1948 után a sírmezők értelmezésében a helyi, délszláv specifikumok kerültek előtérbe. Az interpretáció túlburjánzását az is segítette, hogy a helyi vélekedés szerint a „valódi” régészet felső határát a 10–11. századi soros temetők, azaz az ún. bje-lo brdo-i kultúra kutatása jelentette.

A korai szerb történet régészeti kutatását nemcsak a nemzeti romantikus történelemszemlélet lényegében igazolhatatlan axiómái akadályozták, hanem a szerb történelem sajátos területi diszkontinuitása is. Az tehát, hogy a korai középkorban a szerb nép ősei még jórészt a Nyugat-Balkánnak nem azon a részén éltek, ahol a 19. században Szerbia újraalakult. Sőt, a szerb etnogenezist olyan régiókban kellett volna kutatni, ahol még az alapvető régészeti infrastruktúra sem épült ki. Olyan hercegovinai, illetve montenegrói helyszíneken, ahová még – a két régióban egyébként gyakran ásató – belgrádi illetőségű régészeknek is csak későn, az 1960-as években sikerült expedíciókat szervezniük. Jórészt e kutatások „kiváltására” indultak meg a 9–12. századi soros temetők feltárásai. *Nota bene*: e temetőfeltárások túlnyomó többsége nem a korabeli szerb települési területen, hanem az újkori értelemben vett Észak-Szerbiában folyt. (!)

A területi diszkontinuitáson túl egy további körülmény ismerete teszi érthetővé az okot, hogy – e temetőfeltárások kivételével – miért övezte érdektelenség Szerbiában a 9–12. század régészeti kutatását. Ennek hátterében ugyanis a nyugat-balkáni térség sajátos kora középkori vallási viszonyainak kései következménye is meghúzódhatott. Szerb vonatkozásban az első államalapítási kísérletek egy olyan központhoz, Dioklíához (szerbül: Duklja) köthetők, amelynek urai nem az ortodoxia elkötelezett híveként léptek fel. Éppen ellenkezőleg, politikai megfontolásokból inkább a nyugati egyház irányából indított térítési kísérleteket fogadták el. Bár a szerb történetírás a diokleiai vagy másik nevén zétai államot saját múltjaként tárgyalja, általános az idegenkedés amiatt a mintegy nyolcszáz éves ellentét miatt, amely az első szerb nagyzsupán, az ortodoxia elkötelezett hívévé váló Nemanja István, illetve testvére a nyugati és keleti egyház között ingadozó Miroslav zsupán között létezett. E sajátos alapállás következtében válik érthetővé, hogy miért csak Jovan Kovačević egy 1967-es összefoglalása⁵⁸ nyomán figyelt fel a 9–12. század közötti időszak fontosságára nemcsak a szerb régészet, hanem jószerivel még a szerb történetírás is.

Nemanja István 1168-as fellépése nyomán alakult meg a középkori szerb állam, amely a szendrői vár elestével bukott el végleg 1453-ban. Így tehát a 12. század utolsó harmada és a 15. század közepe közötti időszak nemcsak a szerb történetírás számára jelent klasszikus érvényű témát, hanem ez a szerb középkori régészet legfontosabb kutatási terepe is. A szerb humán tudományosság kialakulásának ismeretében nem csodálkozhatunk azon, miért éppen a szerb egyházi régiségek lajstromozásából és vizsgálatából nőtt ki a szerb középkori régészet. Sőt, e háttér ismeretében az sem válhat vita tárgyává, miért maradt az egyházi

⁵⁸ Kovačević 1967: 278–444.

építészet kutatása a II. világháború utáni évtizedekben is a legfontosabb régészeti célkitűzés. Az egyetlen kivételt az 1945 és 1955 közötti évtized jelenti, amikor a világi építészet, és ezen belül is elsősorban a védművek vizsgálata, fontos célkitűzésként erőre kapott.

Az előzőekben felsorolt elemekből kellett Jovan Kovačevićnak a középkori régészet egységes, az egyetemi oktatás céljaira is alkalmas koncepcióját kialakítani, amikor 1955-ben a belgrádi egyetemen átvette az újonnan meghirdetett „szláv régészet” című tantárgyat. Nem kérdőjelezzük meg e kutató nagyságát akkor sem, ha leszögezzük, hogy e feladatot csak az 1960-as évekre sikerült teljesítenie. Sikerét nemcsak az jelzi, hogy az általa oktatott tárgyból önálló tanszék lett „Középkori régészet” névvel, hanem az is, hogy az itt oktatott módszertan „belgrádi iskola” néven vált ismertté elsősorban a titói Jugoszlávia egyes tagköztársaságaiban. Mivel pedig e koncepcióban a műemlékvédelemnek, azaz a középkori szerb templomok, várak kutatásának csak korlátozott szerep jutott, a szerb középkori régészet kutatási „értékhierarchiája” is átalakult az 1960-as években. Háttérbe szorult az álló épületek műemléki állagmegóvásához tartozó ásató tevékenység. Azaz, ha a szemléletváltást személyekre bontjuk le: Jovan Kovačević nézőpontja érvényesült az idősebb generációba tartozó építészettörténészek, Aleksandar Deroko, illetve Đurđe Bošković által diktált prioritásokkal szemben. E váltás annak ellenére megtörtént, hogy ebben az időszakban határozott lépéseket tettek a szerb egyházi műemlékek megóvására. Viszont, az érett középkori egyházi és világi épületek megóvásaihoz kapcsolódó feltárások célkitűzéseit – az adott műemléki együttes állagán túl – továbbra is a szerb pravoszláv egyház által megőrzött írásbeli és szóbeli hagyomány határozta meg.

A vázolt hiányosságok ellenére: az 1960-as évek közepe és 1988 közt Szerbiában igencsak kitágult a középkori régészeti kutatás spektruma, és ezen időszakban majdnem minden olyan középkori résztémában születtek tanulmányok, amely leletek alapján kutatható. A kutatások számának megugrása mellett ekkor alakult ki a szerbiai középkori régészet egy máig ható, pozitív vonása: a formai-tipológiai elemzések iránti fogékonyság.

A szerb kora középkori régészetet az 1960-as évek közepétől nemcsak Jovan Kovačević tevékenysége határozta meg, hanem egy grandiózus építkezés is. E korban indult meg titói Jugoszlávia egyik legnagyobb – utólag túlon túl monumentálisnak nevezhető – építkezése, a vaskapui (*Đerdap*) vízerőmű megépítése. Mivel a vízerőmű előterében a Duna duzzasztása miatt számos település került víz alá, a szerbiai régészetet éveken, mondhatni évtizedeken át szinte teljes egészében lekötötte a vízszint-emelkedés által veszélyeztetett területek kutatása. Az 1965 és 1970 között megépült első vízerőmű (*Đerdap I*) leletmentési kampányának befejezése után alig egy évtizeddel, 1980-ban megindult a második erőmű (*Đerdap II*) építése. A két kutatási program jól kitapintható prioritások jegyében folyt. (Nota bene: e prioritások azonosak lettek a Duna északi, azaz román, illetve déli, szerb oldalán. E párhuzamosság részletekbe menő, oknyomozó elemzése mindenképp megérdemelne egy önálló tanulmányt!) A két kiemelt

korszak a paleolitikum és a neolitikum közötti átmenet, illetve a római kor lett, különös tekintettel a késő római, kora bizánci erődökre. A két korszak közül a korábbinak a kiválasztására a lepenski vir-i mezolitikus telep⁵⁹ feltárása következtében került sor, hiszen az itt lelt sajátos szobrok révén igen nagy nemzetközi figyelem fordult a legkorábbi kultúrák felé. A római kor iránti érdeklődést az elárasztásra kerülő területen álló számos antik rom indokolta.⁶⁰ E feltárások megismerése a középkort kutató régész számára is jelenthet adatforrást, hiszen a límes a 7. század elejéig állt fenn, így a római kori erődök használata rendszerint belenyúl a népvándorláskor első szakaszába.⁶¹ Megjegyzendő továbbá, hogy – bár a középkor nem szerepelt a prioritások között – a Vaskapu-program során az egyes őskori lelőhelyeken, illetve bizánci erődök területén feltáró régészek lelkiismeretesen kibontották a későbbi korok hagyatékát is, szakítva azon korábbi, egyértelműen negatív gyakorlattal, amely a középkori rétegeket még régészetileg értéktelen, tehát gyorsan eltávolítandó „bolygatásként” kezelte. E szemléletváltásban oroszlánszerepet játszott Slavenka Ercegović-Pavlović, Gordana Marjanović-Vujović, illetve Dušica Minić.

Az 1980-as évek végétől a szerb régészetben oly mértékig megszaporodtak a negatív tendenciák, hogy e tudományág esetében (is) nyugodt lélekkel beszélhetünk mélyrepülésről. A milošević-i vörös-barna ideológia előretörésének következtében újraéledt a 19. századi nemzeti romantikus etnogenezis-koncepció, ismét a szlávokat minden áron megtalálni igyekvő szemlélet került előtérbe, ami a kutatási prioritások radikális átrendeződését eredményezte. A „szerb gyökerek” (újra)felfedezése mellett hitet tevők vezéralakjává Đorđe Janković vált.⁶² Vezető szerepét az is támogatta, hogy ő lett Jovan Kovačević nyugdíjba vonulása, majd halála után a belgrádi egyetemen a középkori régészeti tanszék vezetője. Munkássága azt is bizonyítja, hogy a nemzeti látószög kizárólagossá tétele a 20–21. század fordulóján szükségképpen anakronisztikus eredményeket kell, hogy hozzon. A teljes igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy még a milošević-i, sovinizmussal áthatott időkben is születtek szép eredmények, bár ezek mind nemzeti szempontból semleges témákhoz kötődnek. Így például a késő antik városok és erődök kutatásában található olyan új megfigyelések és következtetések, amelyek a helyi közegen túl is érdeklődésre számíthatnak.

Az 1918 után kialakított szoros kapcsolatok miatt kell a szerbiai régészettel szoros egységben tárgyalni a Vajdaság középkori régészetében kialakított kutatási koncepciókat. A célkitűzések tekintetében e terület esetében törés tapasztalható,

⁵⁹ Srejić 1982–1983: 195–196. A lelőhelyről a közelmúltban maga a feltáró foglalta össze a legfontosabb tudnivalókat Srejić 1997: 581–583.

⁶⁰ A késő antik, kora bizánci erődök feltárásának eredményeit összefoglalóan ismerteti Bošković 1969. A munkálatok bibliográfiáját közli Korać 1982–1983: 371–384.

⁶¹ Az egyes lelőhely-közlések helyett jellemző példaként egy olyan összefoglalásra utalunk, amely a vaskapui térség római kori üvegleleteit dolgozza fel felső időhatárnak a 6. századot tekintve Ružić 1997: 268–270.

⁶² Főbb munkái: Janković 1995: 125–146; Janković 1995–1996: 77–82; Janković 1997a: 382–393; Janković 1997b: 362–375.

a jelenkori eseménytörténet egyenes következményeként. Az 1918-as uralomváltás előtt ugyanis e tájegység két északi részében, a Bácskában és a Bánátban azon célkitűzéseket igyekeztek megvalósítani, amelyeket a magyar régészet központi intézményében, a budapesti Nemzeti Múzeumban fogalmaztak meg, a Szerémségben pedig a horvát, azaz a zágrábi Horvát Nemzeti Múzeum által kidolgozott prioritások érvényesültek.

A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulása után viszont a felnövő új, nagyjából szerbekből álló régészszakmunkások a belgrádi intézmények kutatási elveit igyekeztek érvényesíteni. Így a két világháború közötti időszakban a 14–15. századtól kiépült szerb pravoszláv kolostorok műemléki leírása és építészettörténeti vizsgálata került a helyi kutatás homlokterébe. Emellett majdnem teljesen megszűnt mind a népvándorlás kori sírleletek, mind pedig a középkori Magyar Királyság emlékanyagának a gyűjtése. Kivételnek számít a verseci múzeum, ahol az I. világháború előtti időkből örökölt módszertan szerint folyt a leletelemzés, mondani sem kell, hogy egy, az I. világháború előtti időkből „ott rekedt”, német (dunai sváb) nemzetiségű kutató, Felix Milleker révén. A helytörténeti indíttatású régészeti érdeklődés további példáival egy-egy észak-bánáti, magyar, illetve szerb nemzetiségű tanító, Szasszer János, illetve Luka Nadlački szolgált. Szasszer János nevét a magyarországi szakmai közvélemény – László Gyula nyomán – a homokrévi avar temető feltárójaként ismerte meg,⁶³ de ugyanő összegyűjtött több, állítólag szintén homokrévi származású, 10–11. századi ékszert is.⁶⁴ Luka Nadlački Kikinda környékét járta be és gyűjtötte a régészeti leleteket, s az amatőr kutatók többségével ellentétben kapcsolatot keresett a „hivatalos” kutatóhelyekkel, adatait megküldte a Szerb Királyi Akadémiának.

A régészeti feltárások 1918 utáni megszűnését a vajdasági közegben oly módon igyekeztek áthidalni, hogy nyelvészeti érvek alapján érkezhettek a szlávok, sőt egyes esetekben az ószerbek őshonosságáról.⁶⁵ A feltárások majdnem teljes hiányán túl a középkori régészet kibontakozását a két világháború közti időszakban egy szemléletbeli negatívum is hátráltatta. A vajdasági szerb történészek igen éles időhatárként kezelték az 1690–91-es szerb bevándorlást.⁶⁶ Az ettől korábbi eseményeket pedig egy sajátos, és nem sok érdeklődésre méltó előtörténetként aposztrofálták – természetesen a szerbekre utaló írott adatok vagy egyházi épületek kivételével.⁶⁷ E szemléletből következik, hogy a tájegység kora középkori anyagi kultúrájának egyetlen összefoglalásában Borislav Jankulov még 1939-ben is csak és kizárólag az 1918 előtt előkerült leletekre tudott hivatkozni.⁶⁸

⁶³ László 1977: 127–129.

⁶⁴ Stanojev 1989: 58; Bálint 1991: 241; Kovács 1991: 410.

⁶⁵ Erdeljanović 1925: 275–308; Ivić 1929: 4–5; Popović 1925: 5–19; Nikolić 1941: I–II; 140–146.

⁶⁶ Az időhatárok ilyen megvonásának egyik legszebb példája a tájegység reprezentatívának szánt monográfiája, amelynek első kötete (Popović 1939) az eseményeket a paleolitikumtól 1690-ig tárgyalja.

⁶⁷ Lásd például Grujić 1939: 330–414; Kašanin 1939: 441–454.

⁶⁸ Jankulov 1939: 81–90.

A fentebb vázolt, sajátosan szelektív műemlékvédelmi prioritás érvényesült az 1945 utáni években is. A szerb műemlékek mentése iránti igényt az is fokozta, hogy a horvát ustašák a II. világháborúban több szerémségi ortodox kolostort felgyújtottak. A szerb régészet szovjet sugallatú, pánszláv igazodása miatt a Bánátban 1945 és 1948 között több olyan ásatás is megindult, amelynek célja a népvándorlás kori szláv leletanyag kimutatása volt. A legismertebbről, a pancsovai Ney-téglagyár területén folytatott feltárásról fentebb már szöveltünk. Itt csak annyit emelnénk ki, hogy az itt feltárt két ház értelmezése azóta is nehezen megoldható feladatot jelent a helyi településrégészetnek. Egy másik jellegzetes példaként a Tiszahegyes (szerbül Idjoš) határában álló földvár kutatásaira érdemes utalni. Itt 1947-ben indított ásatást Miodrag Grbić, a prágai Niederle-iskola diákja.⁶⁹ Célja a cseh régészek által kidolgozott sáncvár-korszakok helyi kimutatása volt. Az ásatás leírásából azonban világosan kiderül, hogy a sánc őskori, mivel középkori leletek csak a felső, kevert rétegekből kerültek szórványosan elő. A feltáró mégis következetesen *Slovenski gradnak*, azaz szláv várnak nevezte a lelőhelyet. Sőt, a lelőhely azóta is kora középkori szláv sáncvárként szerepel főleg a nagyközönségnek szánt kiadványokban.

A Vajdaságban a közös alapokon nyugvó szláv régészet ment át 1948 után, a Tito–Sztálin konfliktus éveiben az „ószerb” őshonosság fentebb már utalt igazolásának az igényébe. A korábban idézett Rajko Veselinović oly módon igyekezett a mozsori lelőhelyen ószerbeket kimutatni, hogy a szarmata edényanyagból kiemelte a kézzel formált darabokat és ezeket szláv hagyatékként kezelte.⁷⁰ A valódi népvándorlás kori leletgyűttesek feltárását az 1945 utáni másfél évtizedben csak a leletmentési feladatok elvégzésének a kényszere, illetve a más korok feltárásain, mintegy „melléktermékként” előkerülő sírok kibontása jelentette.

E kutatási helyzetkép – mint fentebb, a belgrádi fejlemények taglalása során már ismertettük – az 1960-as évek elején alakult át Danica Dimitrijević és Jovan Kovačević révén. Ők ugyanis a Kárpát-medence déli szélének a leletanyagát ismét Kárpát-medencei kontextusban tudták és akarták vizsgálni. A szerb nemzetiségű vajdasági kutatók körében – tisztelet a néhány ritka kivételnek, így magának Danica Dimitrijevićnek – csak mérsékelt érdeklődést váltott ki a népvándorlás kori, illetve középkori leletek Kárpát-medencei kontextusának az újrafelfedezése. E kutatók nagy többsége az adott időszakban az ős-, illetve a római kor kutatása felé fordult, így a középkori anyagi kultúra nyomainak az előkerülését továbbra is jórészt a véletlen határozta meg. Ez a helyzet annak következtében alakulhatott ki, hogy a középkori tárgyak elég nagy hányada vagy leletmentések során, vagy pedig a más korok megismerésére irányuló feltárások mintegy „melléktermékként” került napvilágra. Nagyobb ívű kutatási témák vizsgálata csak a Bácskában és a Szerémség északkeleti részén folyt. Itt pedig a hatvanas évek közepétől

⁶⁹ Grbić 1950: 113–118; Grbić 1951: 133–138. A feltárás elemzését igencsak nehezíti, hogy mindkét jelentésből hiányzik a középkori kerámia közlése.

⁷⁰ Eljárásáról már egy korábbi munkánkban szöveltünk. (Takács 1991: 508–510)

a nyolcvanas évek elejéig – egy-egy ritka kivételtől eltekintve⁷¹ – magyar nemzetiségű régészek, Nagy Sándor, Szekeres László vagy Ricz Péter művelték a középkori régészetet. Ők olyan kérdésselvetésekkel dolgoztak, amelyek jóval inkább visszatükrözték a magyarországi, mint a szerbiai középkori régészet kutatási prioritásait. E sajátos, mondhatni nemzetiségi vonulaton túlmenően viszont preferált kutatási téma maradt a kései antikvitás – természetesen elsősorban az egykori Római Birodalomhoz tartozó tájegységben, a Szerémségben. Jelentős ráfordítással folyt továbbá egyes 10–11. századi temetők kiásása – az ilyen, jórészt leletmentésekből kinövő munkák vezetésében a bánági régészek jeleskedtek a leginkább. Ezzel szemben viszont csak az 1980-as évek elején indult meg a középkori falusias települések tudományos igényű régészeti vizsgálata. E kutatásoknál a kontextus megállapítása okozott nehézséget, nevezetesen annak tudomásul vétele, hogy a feltárt telepjelenségeket nem elsősorban a Duna-Száva vonaltól délre elterülő területekkel érdemes összehasonlítani, hanem a Kárpát-medence más részeivel. Az érett középkor vonatkozásában pedig elsősorban a vár- és templomromok feltárása kötött le jelentősebb anyagi és szellemi kapacitásokat. A dombói várat és kolostort vizsgáló Nagy Sándor kivételével, e munkálatokat olyan várakban indították, amelyeket a 15. századi Magyarországra átmenekült szerb despoták nyertek el Zsigmond vagy Mátyás királytól.

1987 után, a Milošević-diktatúra kiépülésével ismét a régi prioritás, azaz az „őszerb” etnikum minél korábbi megjelenésének a hangsúlyozása vált uralkodó érvényűvé. Részben a fentebb már elmondottakat ismételjük, így sem mulaszthatjuk el azonban annak kiemelését, hogy az őshonossági tan új terjesztője Đorđe Janković lett.⁷² E kutató fentebb már szintén tárgyalt belgrádi honossága a vajdasági régészet szoros függését szemlélteti az autonómia 1988-as megszűntetése utáni időkhöz. Magunk részéről tehát kortünetnek tekintjük, hogy ismételt felbukkanhatott a déli szlávok római kori megtelepedésének az elmélete, hiszen a milošević-i ideológia egyik jellegzetessége volt az őshonosságból levezetett többletjogok iránti igény. Még azon sem lepődhetünk meg, hogy e tévtan alátámasztásául egyre inkább a régészeti leletanyag, pontosabban e leletek sajátosan téves értelmezése kerül előtérbe, hiszen az utat már Rajko Veselinović 1953-as tanulmánya⁷³ kijelölte. Nyugodt lélekkel kijelenthető, hogy Đorđe Jankovićnak az 1990-es években nem sikerült új érvet hozzáadnia a már korábban is közölt téveszmékhez. Annyi újdonság történt csak, hogy új lelőhelyek kerültek előtérbe, így például egy Horgos (szerbül: Horgoš) határában kibontott szarmata telep.⁷⁴ Đ. Janković okfejtésének értelmében tehát a trianoni magyar határtól pár száz méterre már a népvándorlaskor elején is szláv falu állott. Talán nemcsak a dolgozat írója számára nyilvánvaló az érvelés mögött megbúvó aktuálpolitikai célzat.

⁷¹ A ritka kivételek: Stančić 1980: 176–177; Stanojev 1980a: 89–119; Stanojev 1980b: 164–165.

⁷² Janković 1995: 125–146; Janković 1995–1996: 77–82; Janković 1997a: 382–393; Janković 1997b: 362–375.

⁷³ Veselinović 1953: 5–52.

⁷⁴ Janković 1997b: 362, 364, 1–3. kép.

A szerbiai 2001-es rendszerváltás következtében egy rövid, átmeneti időszakban úgy tűnt, a vajdasági középkori régészetben is be fog következni az új, kevésbé nemzeti alapú célok kijelölése. A rendszerváltás felemás jellegét azonban jól tükrözi, hogy a vajdasági régészetben jelenleg mindkét megközelítésnek, azaz mind a szerb nemzeti romantikus, mind pedig a realista megközelítésnek megvannak a hívei, akik egymás munkásságára általában nem is reflektálnak.

Szerbia és a Vajdaság bemutatása után térjünk át a néhai Jugoszlávia keleti tagköztársaságaira. Az észak-balkáni térség 20. századi története teszi érthetővé, hogy miért és hogyan válhattak elfogadottá a középkor vonatkozásában a szerb régészet által megfogalmazott célkitűzések az egykori Jugoszlávia délkeleti tagköztársaságaiban. A belgrádi intézményekben dolgozó régészek „hegemóniája” Montenegró esetében volt a legerősebb. Itt ugyanis a helyi régészek a 2. és 3. évezred fordulóján még a célkitűzések tételes megfogalmazásáig sem jutottak el. A helyi múzeumok szakalkalmazottai – egyetlen várkutatási program kivételével – csak és kizárólag a leletmentési és műemlékvédelmi feladatok teljesítésével foglalkoznak. E jelenség azonban nemcsak (sőt talán nem is elsősorban) a szerb politikai elit Montenegróban viselt, meghatározó szerepével magyarázható. Sőt, talán még a montenegrói intézményi és oktatási intézményrendszer fejletlensége sem tekinthető a legfontosabb gátló tényezőnek. A kutatási programok belgrádi megfogalmazásának fő oka magában a szerb nép területi szempontból diszkontinuus etnogenezisében keresendő. Abban, hogy a kora középkorban még jórészt Észak-Montenegróban és Hercegovinában élő szerb nép etnikai súlypontja a későbbiekben tolódtott el északra.

Nemcsak az önálló kérdésfelvetések, hanem a kutatási spektrum tekintetében is rendkívül szűk az érett középkori lelőhelyeket vizsgáló montenegrói régészek mozgásteret. Még a 20–21. század fordulóján is általánosan elterjedtnek tekinthető egy szűk látókörű felfogás, amely szerint a régészet az érett középkor esetében nem egy önálló tudományos diszciplína, hanem segédeszköz, amelyet a műemlékvédelmi munkálatok során lehet és kell alkalmazni.

Macedóniában viszont – Montenegróval ellentétben – egyértelműen politikai okai voltak annak, hogy 1918 után a szerb főemberek által alapított, érett középkori egyházi épületek műemléki vizsgálta vált a középkori kutatás kítüntetett céljává. A középkori régészet és a műemlékvédelem ebben az országban is olyan maradéktalanul átfedte egymást, hogy a „valódi régészet” felső időhatárát itt is a késő antik városok feltárása jelentette. A korai szláv meglepedés emlékei iránti érdektelenség következményeként e városok 6. század utáni rétegei is sikerült „kitermelni”.

Az 1945-ös év határáként értékelendő a Macedónia területén művelt középkori régészettel szemben támasztott elvárások tekintetében is. Az önmagukat macedónnak valló, helyi szláv dialektust beszélő értelmiség tagjai az 1945 utáni években fektették le a macedón nemzeti gondolat alapjait. Közben azonban mindannyian megmaradtak hű kommunistának, még hozzá a jugoszláv egységben gondolkodó, hű kommunistának! A macedón kommunisták számára az ilyen irányú munkálkodás saját pártvezetőségük határozatainak a végrehajtását

jelentette, hiszen a macedón önazonosság megteremtése a Jugoszláv Kommunista Párt legfelsőbb vezetéséből indult ki. Nem találoztunk még olyan dokumentummal, amely pontosan utalna arra, hogy a jugoszláv pártvezetés melyik tagja volt felelős az önazonosság történeti hátterének a megteremtése tárgyában. Joggal sejthető azonban, hogy Edvard Kardelj lehetett ez. Ő volt a grémium egyetlen olyan tagja, aki bizonyos mértékig tájékozottnak számított a régibb korok történelmében is. Az önálló macedón nemzet létét történeti érvekkel alátámasztani igyekvő pártvezetők nem abból a (reális érvekkel talán még védhető!) helyzetből indultak ki, hogy a macedón nép a délszláv nyelvek keleti variánsát beszélő, tehát bolgár etnikumból szakadt (volna) ki a 19. század második felében a macedón területek sajátos közigazgatási és népiségi viszonyai következtében, hanem, elgondolásuknak az lett az alapja, hogy az önálló macedón nép már a szlávok kora középkori balkáni bevándorlása óta létezett.⁷⁵ A középkori történelem helyi kutatását ezáltal egy olyan ballasztal terhelték meg, amelytől az azóta sem tud szabadulni. Mivel pedig a kidolgozott etnogenetikai koncepció alátámasztására írott adatok egyáltalán nem álltak rendelkezésre, a régészetre várt a feladat, hogy újabb „bizonyítékokat” szolgáltatson. Az új bizonyítékok kiaknázásának az elsődleges terepévé váltak a kora középkori temetők feltárásai. A macedón régészet így kései, 1945 utáni indulása ellenére is, ugyanabba a helyzetbe került, mint a születő félben levő horvát vagy a szerb régészet a 19. század közepső, illetve utolsó harmadában: a régészet tudományterületén „kívül” megfogalmazott, és változatlan formában folyamatosan ismételt történeti koncepciók⁷⁶ fenntartásához kellett újabb érveket szállítania. Az elvárásnak a macedón régészek oly módon tettek eleget, hogy a feltárt 10–12. századi temetőket csak és kizárólag a macedóniai szlávok (Makedonski Sloveni) hagyatékként voltak hajlandók értelmezni,⁷⁷ annak ellenére, hogy e térségben már a középkorban is több etnikum élt egymással szoros szimbiózisban.

A vázolt kutatási preferenciák miatt a középkori régészet Macedóniában sajnos még igen távol áll attól, hogy minden kisebb korszak olyan kérdéskörét elemezze, amelyhez létezik leletanyag. A kutatási témák spektruma jellegzetesen szórt, minden egyes rövidebb időszakból más és más részegység örvend nagyobb népszerűségnek. Így például a kései antikvitás vonatkozásában egyértelműen a városok feltárása vonzza a legtöbb kutatót. A helyi közeg a macedón történelem fénypontjaként értékeli Sámuel önjelölt cár 10. század végi, 11. század eleji birodalmát, ezért kitüntetett figyelem fordul e korszak felé. Mivel Sámuel uralmának néhány évtizede régészetileg szinte megfoghatatlanul rövid, így a tágabban értelmezett korszak, tehát a 10–12. század temetőinek a feltárása számít népszerű kutatási ágnak, jóllehet főként Boško Babić révén az 1960-as évektől

⁷⁵ A macedón önazonosság rekonstruált történeti hátterét elsőként Dimitar Vlahov fejtette ki egy brossúra ízü cikkgyűjteményben: Vlahov 1949.

⁷⁶ Ezt tükrözi vissza a köztársaság történetének több, reprezentatívknak szánt összefoglalója is: Taszkovski 1969; Antoljak–Balabanov et alii 1970; Antoljak–Panov 1985.

⁷⁷ Egyetlen kiragadott, de klasszikus érvényű példaként lásd Aleksova 1966.

fellendült a szláv (vagy ilyennek nyilvánított) települések kutatása is. Hagyományosan nagy érdeklődésre számot tartó téma továbbá az érett középkori egyházi építészet, különös tekintettel az Ohridi-tó környékének gazdag emlékanyagára, s fellendülőben van a középkori várkutatás is. Mind a késő antik, mind pedig az érett középkori várak leletei az észak-balkáni átlagnál valamivel jobban feldolgozottak Macedóniában. Mindazon kérdésfelvetések viszont, amelyek a felsorolt témákon kívül esnek, Macedóniában teljesen feldolgozatlanok.

Macedóniához hasonlóan Koszovó/Kosova tartományban is egyes antik városromok, illetve a középkori szerb műemlékek mentése, állagmegóvása képezte a középkori régészet egyértelmű prioritását, különösen a két világháború között, illetve 1945 és az 1960-as évek közepe előtt. A kutatás régészeti expedíciókban folyt belgrádi illetőségű kutatók „lejárása” révén. Az 1918 és 1941 közötti időszakban fellendült a pravoszláv templomok vizsgálata, és e munkálatok során sikerült rögzíteni olyan adatokat is, amelyeknek régészeti jelentősége is volt.⁷⁸ Az építészettörténeti vizsgálatok sorából kiemelkedik a Prizren városában álló, és a török korban dzsámivá átalakított Bogorodica Ljeviška kutatása. E bazilikális térszerkezetű templomot ugyanis a két világháború közötti időkben pravoszláv templommá alakították vissza, és e munkálatok során a középkori építéstörténetét is sikerült pontosítani. Szintén Prizren városához kapcsolódik a Szt. Arkangyalok (*Sv. Arhandjeli*) titulusú templom romjainak feltárása Radoslav Grujić által 1924-ben. A szerbiai viszonylatban egyedül állóan korai templomfeltárás oka egy, a szerb pravoszláv egyház által megőrzött hagyomány: egy forrás szerint a prizreni Szt. Arkangyalok templomban temették el 1355-ben a szerbség legnagyobb uralkodóját, Dušan István cárt.⁷⁹

Nemcsak a két világháború közötti időszakban folyt „expedíciós keretek” között Kosovo/Kosova tartomány régészeti kutatása, hanem ugyanez az állapot fennmaradt az 1945 utáni két évtizedben is. A titói Jugoszlávia vallásellenes politikájának megfelelően azonban a templomok falkutatása, illetve állagmegóvása helyett a várkutatás került előtérbe. Az új prioritás látványos megvalósulásaként indult meg a novo brdo-i vár, illetve suburbium feltárása. Novo Brdo mellett a másik kiemelkedő fontosságúként kezelt helyszín az ulpianai romváros lett.⁸⁰ Itt az érdeklődés homlokterében a 3–4. századi épületek, illetve sírok feltárása állt, de ugyanitt került felszínre egy kardinális fontosságú, 6. századi női sír is.⁸¹

⁷⁸ Az eredmények összefoglaló közlése Nenadović 1956: 205–226.

⁷⁹ Grujić 1925: 239–274.

⁸⁰ Az ulpianai feltárások főbb eredményeit a közelmúltban áttekintette Fidanovski 1998: 264, 266, 276. Megjegyzendő, hogy Ulpiana városa egyes szerb közleményekben Ulpijana formában tűnik fel. A két helynév természetesen azonos egymással. A leírásában tapasztalható bizonytalanság annak a következménye, hogy a szerb helyesírás 19. századi reformátora, Vuk Karadžić végtelen mértékig a fonetikus lejegyzés híve volt, így még az idegen szavak esetében is kötelezővé tette a j hang leírását olyan helyeken, ahol azt csak félhangzóként szokás ejteni.

⁸¹ Az ulpianai 6. századi germán sír leletanyagának szakirodalmát áttekinti Milinković 2003: 143–178.

A klinai/klinē-i⁸² leletegyüttes pedig a népvándorlás kori, illetve 9–12. századi temetők fontosságára hívta fel a kutatás figyelmét.

Az 1960-as évek végéig, az 1970-es évek elejéig Koszovó/Kosova tartományban mind a műemléki vizsgálatok, mind pedig a késő antik városok kutatása háttérbe szorult, sok esetben meg is szakadt. Az anyagi nehézségeken túl ennek az is volt az oka, hogy a Vaskapu-programban résztvevő szerb régészek már nem tudtak „lejárni” Szerbia déli tartományába. Az 1960-as évek második felére fel-növekvő, fiatal albán kutatónemzedék pedig az albániai kutatás prioritásait alkalmazta, így a koszovói albán autonómia egy sajátos régészeti vetületeként a vaskor vizsgálata vált meghatározó szerepűvé.⁸³ E kutatómunka részletes ismertetése túlnőne dolgozatunk keretein, ezért itt csak egy tényezőre érdemes utalni. Arra, hogy a koszovói albán szerzők az 1980-as évek második felében, tehát a néhai jugoszláv szövetségi állam utolsó éveiben egy sajátos nemzeti emancipáció jegyében a ljubljani kiadású *Arheološki pregled* című folyóiratban nem szerbül adták le cikkeiket, hanem albánul és angolul, és eljárásukat – szintén igencsak jellemző módon – szlovén kollégáik nem próbálták meg oly módon „korrigálni”, hogy az albán szövegeket szerb fordításban közöljék.

A nagypolitikai események azonban megakasztották az albán autonómia további érvényesülését a koszovói régióban. Slobodan Milošević 1987-es szerbiai hatalomátvételét követően 1989-ben eltörölték a koszovói autonómiát is. A középkori régészet abszolút prioritásává az érett középkori egyházi műemlékek vizsgálata vált, jellemzően Belgrádból „lejáró” szakemberek révén. Ismét érvényesült az a felfogás, amely szerint a régészet az érett középkori épületek vizsgálata esetében nem egy önálló tudományos diszciplína, hanem segédeszköz, amelyet a műemlékvédelmi munkálatok során lehet és kell alkalmazni. Az 1999-es NATO-bombázások nyomán kialakult helyzetben a nemzetközi közigazgatás nem fogalmazott meg elvárásokat a régészeti kutatások egészével szemben, így a középkori régészet ma nem rendelkezik új célokkal. Az ENSZ-közigazgatás felelős posztjain állók a régészetet csak sajtóeseményként használják ki – amint ezt például a Koszovói Múzeum új kiállításáról készített fotósorozat internetes közzététele szemlélteti. A nemzetközi közigazgatás sajnos nem hajlandó szembenézni azzal a ténnyel sem, hogy az 1999 utáni években felgyorsult a koszovói műemlékállomány pusztítása. Az 1999-es NATO-bombázások idején ilyen háborús bűnököt elsősorban a Jugoszláv Hadsereg egyes egységei követtek el,⁸⁴ a nemzetközi közigazgatás bevezetése után viszont a szerb templomok estek a nemzeti intolerancia áldozatául.⁸⁵

⁸² E lelőhely kutatástörténetét összefoglalta Bačkalov 1998: 715.

⁸³ E „mozgalom” utolsó megnyilvánulásai az *Arheološki pregled* folyóirat 1990-ben kiadott 1988-as kötetében fedezhetők fel: Mehmetaj 1990: 96–99; Shukriu 1990: 104–106.

⁸⁴ András Riedlmayer (Kosovo Cultural Heritage Survey, Harvard University): *Museums in Kosovo: a first postwar assessment. Bosnia Report. Published by the Bosnian Institute. New Series no. 15/16, March-June 2000.* <http://www.bosnia.org.uk/bosrep/marjune00/museums.cfm#top>

⁸⁵ Ezeket az adatokat közli N. N.: *Kosovo Crucified. Special edition by the Serbian Orthodox Diocese of Raska-Prizren. Destruction of the spiritual and cultural heritage in Kosovo (1999–*

Áttérve Albániára albán szerző tollából – tudomásunk szerint – még nem született olyan munka, amely a középkori régészet mibenlétét és sajátos módszertanát leírná és rendszerezné. Ennek hiányában is magától értetődő volt azonban az 1945 után felnövekvő albán régésztársadalom számára, hogy helyi viszonylatban a középkori régészetnek két fő feladata van. Elsősorban az illír–albán kontinuitás tételének a tárgyi anyaggal való illusztrálása, másodsorban pedig annak alátámasztása, hogy az ország jelentős építészeti hagyatékkal rendelkezik. Azaz a középkorral foglalkozó albán régészeknek is két olyan elvárás kellett teljesíteniük, amely e tudományágon „kívül” fogalmazódott meg. E két elvárás kizárólagos érvényre jutását segítette, hogy az 1945 utáni albán társadalomban hegemon szerepet betöltő állampárt is az illír–albán kontinuitás propagátorává vált. Maga a pártvezér, Enver Hoxha többször is visszatért e témára cikkeiben, beszédeiben!⁸⁶ E tények ismeretében magától értetődő, hogy az illír–albán kontinuitásmélet legitimációs célzatú sulykolása jellemezte a rendszerváltás előtti Albániában kiadott régészeti, műemlékvédelmi és/vagy történeti periodikákat, különösen pedig az egyes tanulmányokat összefoglaló, rendszerint francia nyelvű kivonatokat. A dolgok természetéből következően arra hiába is számítunk, hogy e folyóiratokban „elhajlásra”, azaz a dogmaként vallott illír–albán kontinuitás új szempontú értékelésére leljünk.

A vázolt elvárás következetes érvényesítése miatt igencsak hiányos az albán középkori régészeti kutatási spektruma. A kulturális kormányzat csak azoknak a témáknak az elemzését engedélyezte, amelyek vagy a nemzeti múlttal, vagy pedig a műemlékvédelemmel függtek össze. A középkor vonatkozásában az első kategóriába tartozott a Koman-kultúra, pontosabban e kultúra beillesztése az illír–albán kontinuitást alátámasztó érvek sorába.⁸⁷ A másodikba sorolódtak a középkori várak, városok, illetve templomok állagmegóvó munkálatai során végrehajtott feltárások.⁸⁸ Sajnos csak minimális mértékű helyi figyelem irányult és irányul mindazon témák irányába, amelyek e két kérdéskörbe nem illeszthetők be. Így alig találni elemzést például a középkori agrártelepülésekről vagy az úgynevezett apró leletekről.

A rendszerváltás utáni évtized albán régészetében olyan folyamatok indultak meg, amelyek a kutatás prioritásait is átalakították. E folyamat azonban nem abból a kritikából eredt, amely a régészetet mint az etnogenezis nemzeti elméletének a letéteményesét határozta meg. Az átalakulás hátterében a kutatás gyorsan romló anyagi bázisa állt és áll. Mivel a központi tervutasításokon alapuló gazdasági struktúra a rendszerváltás során összeomlott, a régészeti ásatásokhoz

---

2003). <http://www.kosovo.com/glavna.html>

⁸⁶ Jellemző tényként könyvelhető el, hogy az albán régészet 1972–1983 közötti bibliográfiája nem kevesebb, mint 45 Enver Hoxha „művet” tart számon. (Drini 1985: 15–21.)

⁸⁷ E törekvést tükrözi vissza a Koman-kultúra reprezentatívnak szánt összefoglalása: Anamali–Spahiu 1988.

⁸⁸ A műemlékvédelmi feltárások eredményeit német nyelven áttekintette Pallas 1968: 207–334; Koch 1985; Koch 1989.

rendelkezésre álló költségvetési eszközök is a minimálisra csökkentek. Az albániai régészet irányításában 1992-ben hegemon szerephez jutó Régészeti Intézet vezetői nemzetközi együttműködések segítségével igyekeztek pótolni a hiányzó forrásokat. Mivel pedig a feltárások vezetésére az országba behívott/beengedett kutatócsoportok között az amerikaiak kerültek többségbe, az őskor legkorábbi szakaszai, illetve a római kori városok váltak (ismét) intenzív kutatás tárgyává. Az általános negatív tendencián némiképp javít, hogy az antik építészet története iránt érdeklődő külföldi kutatócsoportok jóval több figyelmet fordítanak a késő antik, kora bizánci rétegekre, mint 1945 előtt ténykedő elődeik. Különösen, ha az érdeklődést az adott épület rendeltetése is alátámasztja. Ilyen, sajátos érdeklődés övezi például a Sarandë város határban, azaz a butrinti lelőhelyen álló, 5–6. századi zsinagóga romjait, ahol az albán régészeti intézettel kötött megállapodás alapján 2003 óta a jeruzsálemi Hebrew University kutatócsoportja végzi a munkát.⁸⁹ A népvándorláskor, és ezen belül is a Koman-kultúra iránti érdeklődés hátterbe szorulása azzal magyarázható, hogy az észak-balkáni térségben az amerikai régészek hagyományosan megkerülik mindazon témákat, amelyek akár a legcsekélyebb „nemzeti” felhanggal is rendelkeznek.

A bosznia-hercegovinai régészetben sem született olyan elemzés, amely a középkori régészet mibenlétét és sajátos módszertanát átfogó módon tárgyalta volna. Ennek ellenére fölfedezhető egy olyan célkitűzés, amely a 19. század utolsó harmadától folyó régészeti kutatások többségében közös. E sajátos kontinuitás értékét akkor érthetjük meg igazán, ha figyelembe vesszük, hogy az ország hány uralom-, illetve rendszerváltáson esett át az utóbbi másfél évszázadban. A helyi régészek jelentős hányadának a munkásságában jól kitapintható az a törekvés, hogy az ország középkori anyagi kultúráját a lehető legszélesebb keretek között fogják át, a kései antikvitástól a török hódoltságig, mindezt annak érdekében, hogy megfeleljenek a sajátosan bosznia-hercegovinai kultúra egyes elemeinek történeti gyökereit. E sajátos bosnyák látásmód következtében válhatott gyakran elemzett témává a „bogumilizmus”, azaz – pontosabb szóval – a boszniai heterodox egyház.

A vázolt alapállás következtében igen széles a bosnyák középkori régészet kutatási spektruma. Alig találni olyan, Bosznia-Hercegovina földjéből előkerült, középkori tárgytypust, illetve leletösszefüggést, amelyre a helyi kutatás egy képviselője valamilyen szinten már ne reflektált volna. E kijelentés mögött természetesen nem az húzódik meg, hogy a kutatás minden ága, vagyis az egyes rövidebb korszakok iránt is azonos szintű lenne az érdeklődés. Sajnos még manapság is túlon túl egyértelműen kitapintható az egyes témák rangsora. Három kutatási téma tekinthető a legnépszerűbbnek. Kronológiai sorrendben ezek a következők: a kései antikvitás, azaz a 4–6. század épületállománya, különös tekintettel a kora keresztény templomokra; a 10–11. századi temetők; valamint a középkori bosnyák állam várai, templomai. A kevésbé kutatott korszaknak számít minden kétségen felül a szlávok megtelepedése utáni időszak,

⁸⁹ <http://www.sciencedaily.com/releases/2003/10/031009064923.htm>

a 9. század, illetve a török kor. A 7–8. század esetében a meglehetősen szerény eredményekből összeálló összképen sajnos nem javíthat, hogy a néhai Jugoszláviában éppen Bosznia-Hercegovinában volt viszonylag legfejlettebb e korszak kutatása. A 9. század esetében a korszak önálló voltát a helyi kutatás csak a közelmúltban ismerte fel. Az eddig gyűjtött leletanyag azonban mindenképp reményekre jogosít fel a további kutatások vonatkozásában. Az oszmán–török foglalás utáni évszázadok anyagi kultúrájának régészeti elemzését pedig az is akadályozza, hogy a korszak tárgykultúrájának a feldolgozása még manapság is jórészt néprajzi feladatnak számít.

***

Miután áttekintettük a középkori régészettel szemben támasztott célkitűzések sajátosságait az észak-balkáni térségben, tételesen pontokba foglaljuk a fentebb kifejtett tényezőket. Első helyen azokat a közös specifikumokat, amelyek egymáshoz hasonlóvá tették a vizsgált térség egyes országaiban egymástól függetlenül, sőt egyes esetekben egymás ellenében kialakult középkori régészeti kutatásokat, utána pedig azok a tényezők következnek, amelyek minden egyes állam kutatását sajátossá tették.

A közös, tehát a vizsgált országok középkori régészetre általánosságban jellemző tényezők voltak:

1. A középkori régészet a térség minden egyes országában a nemzeti önállósodás, a „nemzetépítés” folyamatában alakult ki a nemzetté válási folyamatot kiváltó szellemi küzdelem részeként. (E szabály alól még Bosznia-Hercegovina sem képez kivételt – annak ellenére, hogy itt a 19. század végétől három nemzetépítés is folyt egymással párhuzamosan!) A kialakulás körülményei magyarázzák, hogy miért kellett és kell előre meghatározott kérdésekre választ adnia az egyes észak-balkáni államok középkori régészetének, nevezetesen olyan választ, amely megegyezik a helyi történetírás által kialakított, nemzeti romantikus állásponttal. Közösnek tekinthető – a keresztény többségű nemzetek esetében – az államegyházi szerepre törekvő egyház érdeklődése a középkori múlt, és benne saját szerepe és kulturális öröksége iránt. Így az egyházi régiségek vizsgálatának is egy eleve adott, nemzeti romantikus szemlélethez kellett és kell illeszkednie.

2. Bár a vizsgált régió országainak a többségében a középkori régészet még az újkori államalapítás előtt létrejött, e kutatási ág mégis államok szerint tagolódik. Igaz ez még az egykori Jugoszláviára is, ahol – az egyetlen Montenegró kivételével – a középkori régészet tagköztársaságokként képezett önálló egységeket. Az államok szerinti tagolódás oly mértékű, hogy az egyes önálló, „nemzeti” kutatások csak és kizárólag a saját népük múltjával foglalkoznak a Szarka László által más vonatkozásban leírt, de ez esetben is találó *ad hoc territorialitás* szemlélete jegyében. A középkori régészeti kutatásokat a vizsgált régióban rendszerint az adott állam költségvetése pénzeli. Az anyagi források igencsak eltérő mértéke a fentebb vázolt prioritásokat erősíti.

3. A középkori régészet iránti társadalmi elvárások folytán két kérdés került a középkori régészeti kutatás érdeklődésének a homlokterébe. E két kutatási téma: az adott nép etnogenezise, az immagináris „ősfoglalói jog” alátámasztása érdekében, valamint az adott nép középkori államának anyagi kultúrája, a régi dicsőségről szóló hivatkozások illusztrálása érdekében. A vizsgált térség egyes államai középkori régészetét talán a leginkább az határozza meg, hogy e két prioritás minden egyes államban a jelenkorig megmaradt.

4. A felsorolt prioritásokat csak részben, és csak átmenetileg módosította a kommunisták 1945-ös uralomra jutása az észak-balkáni térségben. A vizsgált régió középkori régészeti kutatásaiba ugyanis már az 1950-es évektől megindult a hagyományos, tehát „nemzeti” kérdésfelvetések visszatérése. A néhai Jugoszlávia és Albánia esetében a nemzeti látószög újrafogalmazását az erősítette, hogy a helyi kommunista nomenklatura szabadulni igyekezett a szovjet gyámság alól, itt a történetírásra ráerőszakolt marxista tant a helyi pártideológusok nemzeti elemekkel bővítették. A nemzeti látószög újjáéledése azonban nem került el még Bulgáriát sem. Nota bene: nemcsak a bigottul szovjethű Todor Živkov uralma idején, hanem már az 1940-es évek végén is! A bolgár kommunisták vélhetően a saját legitimitációjuk növelése érdekében szorgalmazták az I. bolgár állam rezidenciális központjainak a kutatását, mind 1947–48-ban, mind pedig az 1950-es évek második felétől.

A helyi sajátosságok kialakulására az alábbi tényezők hatottak:

1. A középkori régészettel szembeni elvárások kialakulásának eltérő volt az időpontja. Ezen időpont a vizsgált országok mintegy felében a 19. század második felére esett, a többi esetben viszont a 20. század középső harmadára.

2. Eltérő az a mód, ahogyan a helyi történetírás viszonyul a római kortól régebbi időkre visszamutató, romantikus kontinuitáselméletekhez. E tényező miatt különbözik alapvető módon Albánia régészete a térség összes többi államának a régészetétől. E különbség miatt koncentrálnak az egyes délszláv államok népvándorlás kori kutatása elsősorban a bevándorló népekre, az albán pedig a továbbbélő közösségekre. A bevándorló népek közül a szlávok kutatása számít elsődleges célnak – még Bulgáriában is, különösen az 1945 utáni évtizedekben.

3. A középkori régészet témaválasztását igencsak formálta, hogy milyen szerepet játszott egy-egy adott nép állama a középkor egyes rövidebb szakaszaiban. Így került az érdeklődés homlokterébe Horvátország és Bulgária esetében a 8–11. század, Macedóniában a 11. század eleje, Szerbiában és Bosznia-Hercegovinában a 12–15. század, Albániában pedig a 15. század. E prioritás-meghatározások elsőrangúan fontos szerepet játszottak és játszanak a kutatásra fordítható állami támogatás mértékének az elosztásában.

4. Végezetül: igen erősen tudta alakítani a célkitűzések rendszerét az, hogy milyen mértékben tudták „áttörni” külső hatások a helyi elvárások által megszabott határokat. E folyamat a néhai Jugoszlávia keleti felében figyelhető meg

a legjobban, az 1960-as évek közepe és az 1980-as évek vége között. A belgrádi, „szövetségi” kormányzat által kezdeményezett sajátos és felemás nyugati nyitás ugyanis a belgrádi régészek egy jelentős hányadának az érdeklődését az angolszász világban is jegyzett témák irányába orientálta. Érdekes módon azonban e folyamat már jóval kevésbé volt érzékelhető a néhai szövetségi állam más tagköztársasági fővárosaiban, így Szarajevóban vagy Zágrábban. Mindez azzal párhuzamos, ahogyan más köztársasági központok régészei csak korlátozott számban tudtak részt venni a külföldiek által pénzelt közös ásatásokon.

5. Igencsak eltérő módon alakult a középkori régészet az 1980-as évek vége és az ezredforduló közötti időszakban. A térség pozitív példája Bulgária, ahol a rendszerváltás következtében új kutatási témák és a megközelítési módok sokasága tapasztalható. A célok és elvárások megmaradtak nemzeti keretek között, de e kereteket sikerült a legszélesebbre tágítani. E hozzáállás a szűkülő anyagi keretek ellenére is számos szép eredményt hozott. Az 1988 és 2000 közötti időszakban a negatív viszonyítási pont Szerbia középkori régészete lett. Itt a kutatók nem csekély hányada átvette és igazolni igyekezett a milošević-i sovinizmus egyes tételeit. Az 1990 utáni időszak másik negatív viszonyulási pontja Albánia, itt ugyanis a régészeti infrastruktúra összeomlása miatt a kutatás visszasüllyedt az „expedíciós keretek” közé. A rendszerváltás utáni Albániában ismét csak és kizárólag a monumentális építészet maradványainak a vizsgálata folyik középkori régészet címén, méghozzá külföldi régészeti expedíciók révén, egy-egy a nemzetközi szakirodalom által is számon tartott helyszínen.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aleksova, Blaga 1966: *Prosek–Demir Kapija. Dissertationes I.* Skopje–Beograd
- Anamali, Skendër – Spahiu, Hëna 1988: *Stoli arbërore. Akademia e shkencave e RPS të Shqipërisë. Qendra e kërkimeve arkeologjike.* Tiranë
- Angelov, Dimităr 1984: Razvitie i postizhenia na bálgarskata arheologija 1944–1984. *Arheologija Sofia* 26. 4. 1–8.
- Antoljak, Stjepan – Balabanov, Kosta et alii 1970: *Istorija makedonskog naroda 1. Od praistorije do kraja XVIII. veka.* Beograd
- Antoljak, Stjepan – Panov, Branko 1985: *Srednovekovna Makedonija. 1–3.* Skopje
- Antoniewicz, Włodzimierz 1948: *Hołd wielkości Lubora Niederlego. Hommage à la grandeur de Lubor Niederle. Osobne odbicie z “Śwątowita” T. XX.* Warszawa
- Arató Endre 1983: *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája.* Budapest
- Bačkalov, Aleksandar 1998: Rani srednji vek. In: *Arheološko blago Kosova i Metohije od neolita do ranog srednjeg veka.* (Kiállítási katalógus.) I–II. Beograd, 373–391, 659–728.
- Balabanov, Todor 1992: Žilišta pokraj severnata i iztočnata krepostna stena v Pliska. *Pliska–Preslav* 5. 146–169.
- Bálint, Csanád 1991: *Südungarn im 10. Jahrhundert.* (Studia archaeologica 11.) Budapest

- Bálint Csanád 2004: *A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok.* (Varia Archaeologia Hungarica XVIa.) Budapest
- Bošković, Đ. (szerk.) 1969: *Stare kulture u Đerdapu.* (Galerija SANU 3.) Beograd
- Budak, Neven 1990: Etnogeneza po diktatu. Loš amaterizam u knjizi Ivana Mužića „Podrijetlo Hrvata” ne može odgovoriti na pitanje odakle su došli Hrvati. *Danas* 17. 4. 1990. 42–43.
- Cvijić, Jovan 1905: *Osnove za geografiju i geologiju Stare Srbije i Makedonije* I. Beograd
- Cvijić, Jovan 1922: *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje – osnovi antropogeografije* I. Beograd
- Dimitrov, Dimitâr P. 1959: Našite zadaci. *Arheologija Sofia* (1.) 1–2. 3–8.
- Dimitrov, Dimitâr, P. 1966: *Vvod v arheologijata.* Sofija
- Dimitrov, Dimitâr, P. 1968: Bålgarskata arheologija i našata såvremenost. *Arheologija Sofia* (10.) 2. 1–7.
- Dimitrov, Dimitâr, P. 1970: Bålgarskata arheologija prez poslednite pet godini. *Arheologija Sofia* (12.) 3. 66–71.
- Dončeva–Petkova, Ljudmila 1977: *Bålgarska bitova keramika prez rannoto srednovekovie vtorata polovina na VI–kraja na X v.* Sofia
- Drini, Faik 1985: *Bibliografi e arkeologjisë dhe e historisë së lashtë të shqipërisë 1972–1983.* Tiranë
- Erdeljanović, Jovan 1925: Tragovi najstarijeg slovenskog sloja u Banatu. In: Schranil, J. (szerk.): *Obzor prehistoricky* 4. Niederlufv Sbornik. Praha, 275–308.
- Erdeljanović, Jovan 1927: Jovan Cvijić i naša nauka o narodu. In: *Cvijićeva knjiga. Srpska književna zadruga* XXX/201. Beograd
- Fehér Géza 1931: *A bolgár–török müveltség emlékei, és magyar őstörténeti vonatkozásai.* (Archaeologia Hungarica VII.) Budapest
- Fidanovski, Slobodan 1998: Rimski i ranovizantijski period – Roman and early byzantine period. In: Tasić, Nikola (főszerk.): *Arheološko blago Kosova i Metohije od neolita do srednjeg veka – The archaeological treasures of Kosovo and Metohija from the Neolithic to the early Middle Ages.* Beograd, 264–371.
- Filow, Bogdan 1919: *L’ancien art bulgare.* Berne
- Filow, Bogdan 1932: *Geschichte der altpulgarischen Kunst bis zur Eroberung des bulgarischen Reiches durch die Türken.* Berlin–Leipzig
- Filow, Bogdan 1919: *Die altpulgarische Kunst.* Bern
- Garašanin, Milutin – Kovačević, Jovan 1950: *Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku.* (Muzejski priručnik 3–5.) Beograd
- Garašanin, Milutin 1955a: Arheologija. In: Enciklopedija Jugoslavije 1. kötet, Zagreb, 170–176.
- Garašanin, Milutin 1955b: Arheološka nalazišta. In: Enciklopedija Jugoslavije 1. kötet, Zagreb, 176–183.
- Garašanin, Milutin – Garašanin, Draga 1951: *Arheološka nalazišta u Srbiji.* Prosveta, Beograd
- Garašanin, Milutin – Garašanin, Draga 1953: *Priručnik za arheološka iskopavanja.* Beograd
- Gogolák Lajos 1942: A pánszlåvizmus. In: Szekfü Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlåvok.* Budapest, 150–167.
- Goldstein, Ivo 1995: Slavonien. In: *Lexikon des Mittelalters.* Band 7. München, 2004–2005.

- Grbić, Miodrag 1950: Gradište kod Kikinde. – Gradište près de Kikinda. *Starinar* 1. 1950. 113–118.
- Grbić, Miodrag 1951: Gradište kod Kikinde. Nastavak radova u 1948 godini. *Starinar* 2. 133–138.
- Grujić, Rad. M.: 1925: Otkopavanje Svetih Arhandela kod Prizrena. *Glasnik Skopskog Naučnog Društva* 3. 1. 239–274.
- Grujić, R.: 1939: Duhovni život. In: Popović, D. J. (szerk.): Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe. Novi Sad, 330–414.
- Györfly György 1970: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata – Étude critique des chartes concernant la formation de la Slavonie. *Levéltári Közlemények* 41. 2. 223–241.
- Györfly György 1971: Die Nordwestgrenze des byzantinischen Reiches im XI. Jahrhundert und die Ausbildung des «ducatus Sclavoniae». In: de Panat, Adhèmar – de Ghellinck Vaernewyck, Xavier – Brière, Pierre (szerk.): *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay ... à l'occasion de son cinquantième anniversaire*. Braga, 295–313.
- Henning, Joachim 2000: Pliska–Machtzentrum zwischen Byzanz und Abendland. Neue Wege der Archäologie. *Forschung Frankfurt* 2. 6–15.
- Ivanov, I.: 1931: *Balgarski starini iz Makedonija*. Sofia
- Ivić, Aleksa 1929: *Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja potiskopomoriške granice 1703*. Novi Sad
- Janković, Đorđe 1995: The Serbs in the Balkans in the Light of Archaeological Findings. In: Hadži–Jovančić, D. (szerk.): *The Serbian question in the Balkans*. Faculty of Geography, University of Belgrade, 125–146.
- Janković, Đorđe 1995/1996: Slovenske kulture kasnoantičkog doba. – Slav Culture of the Late Ancient Age. *RVM* 37–38, 77–82.
- Janković, Đorđe 1997a: Pogreb Srba u ranom srednjem veku. In: Sedov (főszerk.): Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe. Novi Sad, 1. kötet, 382–393.
- Janković, Đorđe 1997b: Slovenske osobine naselja poznorimskog doba na jugoistoku Panonije. In: Sedov (főszerk.): Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe. Novi Sad, 3. kötet, 362–375.
- Jankulov, Borislav 1939: Spomenici Vojvodine iz doba seobe naroda. In: Popović, Dušan J. (szerk.): *Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe*. Novi Sad, 81–90.
- Karácsonyi János: 1913: Világboldondító Tomkó János. *Századok* 47. 1–11.
- Karaman, Ljubo: 1930: *Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Historijsko–umetničke crtice o starohrvatskim spomenicima*. Zagreb
- Karaman, Ljubo 1952: Osvrti na neka pitanja iz arheologije i povijesti umjetnosti. *SHP* 3. serija, 2. 81–91.
- Kašanin, Milan 1939: Srpska umetnost u Vojvodini do Velike seobe. In: Popović, D. J. (szerk.): Vojvodina 1. Od najstarijih vremena do velike seobe. Novi Sad, 441–454.
- Klaić, Nada 1978: Pogléd na razvitak srednjovjekovne Slavonije od Ljudevita Posavskog do bune 1573. – Ein Blick auf die Entwicklung Slavoniens im Mittelalter von Ljudevit Posavski bis zum Bauernaufstand im Jahre 1573. In: *Arheološka istraživanja u Istočnoj Slavoniji i Baranji. Izdanja HAD*, vol. 2. Zagreb, 235–241.
- Klaić, N. 1990: *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*. Globus, Zagreb
- Koch, Guntram 1985 (szerk.): *Albanien. Kulturdenkmäler eines unbekanntes Landes aus 2200 Jahren. Photoausstellung*. Marburg

- Koch, Guntram 1989: *Albanien. Kunst und Kultur im Land der Skiptetaren. Du Mont Kunst- und Reiseführer*. DuMont Buchverlag, Köln
- Korać, M. (szerk.): 1982–1983: Recherches archéologiques aux portes de fer. *Starinar*. 33–34. 371–384.
- Korošec, Josip 1953: Datacija slovanskih ostalin v okolici Skadra. – Datierung der slawischen Überreste in der Umgebung von Scutari in Albanien. *Arheološki vestnik* IV. 2, 234–255.
- Kovačević, Jovan 1967: Od dolaska Slovena do kraja XII vijeka. In Đurović, Milinko (szerk. biz. elnöke) *Istorija Crne Gore. 1. Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*. Titograd, 278–444.
- Kovács Éva 1993: 125 éves a Magyar Történelmi Társulat. Ünnepi ülészak. *Századok* 127. 332–343.
- Kovács László 1991: Bemerkungen zur Arbeit von Stanojev, N.: Nekropole X–XV veka u Vojvodini. Arheološko društvo Vojvodine. 712 kataložskih jedinica. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43. 399–424.
- Kristó Gyula 1979: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest
- László Gyula 1977: *Régészeti tanulmányok*. Budapest
- Lutovac, Milivoje V. 1982: Cvijićeva zasluga za unapređenje društvenih nauka u nas. In: Lukić, R. et alii. (szerk.): *Naučno delo Jovana Cvijića. Povodom pedesetogodišnjice smrti*. (SANU, Naučni skupovi, knj. 11., Predsedništvo kn. 2.) Beograd, 25–30.
- Mano-Zisi, Đorđe – Ljubinković, M. – Kovačević, J. – Veselinović, R. L. 1948: *Zaštitno iskopavanje kod Pančeva*. 1. 78–94.
- Mano-Zisi, Đorđe 1937: Jedan sremski nalaz iz doba seobe naroda. *GID* 10. 265–275.
- Marinković, Borivoje 1973: Ilrion Ruvarac i njegovo delo, povodom 140–godišnjice rođenja 1832–1972. Institut za izučavanje istorije Vojvodine, *Istraživanja* 2. 453–509.
- Mavrodinov, Nikola 1931: *Ednokorabnata i krâstovidnata cârkva po bâlgarskite zemi do kraja na XIV v*. Sofia
- Mavrodinov, Nikola 1943: *Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós*. (Archaeologia Hungarica 29.) Budapest
- Medaković, Dejan 1985: *Istraživači srpskih starina*. Prosveta, Beograd
- Mehmetaj, H. 1990: Kulina e Vogël/Teneshdoll. Kulina/Tenesdol. Vendbanim shumështresor. Multistrata Settlement. *AP* 29. 96–99.
- Mihajlov, Stamen 1967: Po povod na pârvia kongres na bâlgarskata kultura. *Arheologija Sofia* (9.) 3. 1–5.
- Mihajlova, Tonka 1992: Sgradi i saoruženija na zapad ot tronnata palata v Pliska X–XI v. *Pliska–Preslav* 5. 170–184.
- Milinković, Mihailo 2003: *O tzv. Ženskom germanskom grobu iz Ulpijane*. – *Über den sgn. Germanische [sic!] Frauengrab aus Ulpiana*. In: Bunardžić, Radovan – Lazović, Živan (szerk.): *Spomenica Jovana Kovačevića* 143–178.
- Mužić, Ivan 1989: *Podrijetlo Hrvata*. Zagreb
- Nenadović, Slobodan M. 1956: Šta je kralj Milutin obnovio na crkvi Bogorodice Ljeviške u Prizrenu. *Starinar* 5–6. 205–226.
- Niederle, Lubor 1911–1927: *Slovanske starožitnosti*. Praha
- Niederle, Lubor 1923–1926: *Manuel de l'antiquité slave. 1. Histoire. 2. Civilisation*. Paris
- Niederle, Lubor 1931: *Rukovět slovanské arheologie*. Praha
- Nikolić, Dobrivoje 1941: *Srbi u Banatu u prošlosti i sadašnjosti*. (Monografija Banata) N.S.

- Novak, Viktor 1948a: Istaknuti sovjetski istoričari i arheolozi u poseti Jugoslaviji. *Istoriski časopis* 1. 391–394.
- Novak, Viktor 1948b: Jugoslovenska istoriografija dva svetska rata i njeni savremeni zadaci. *Istoriski časopis* 1. 199–217.
- Pallas, D. I. 1968: Epiros. In: *RbK*, II. kötet, 10–11. füzet, Stuttgart, 207–334.
- Popović, Dušan J. 1925: *Problemi Vojvodine* I. Beograd
- Popović, D. J. (szerk.): 1939: *Vojvodina, 1 [köt.]. Od najstarijih vremena do velike seobe*. N.S.
- Purković, Miodrag Al. – Mano–Zisi, Đorđe 1941: Srpski srednjevekovni nakit i ukus. *Umetnički pregled* 4. 1. 15–22.
- Rački, Franjo 1857: Nacrt jugoslavjenskih povestij do IX. stoletja. *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 4. 235–280.
- Rački, Franjo 1875: *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost u XI. veku*. (Rad Jugoslovenske Akademije 30.) Zagreb
- Radić, Franjo 1904: Tri šljema u Vidu kod Metkovića nijesu germanskog nego slavenskog porijekla. *SHP* 8. 41–42.
- Rajterič-Sivec, Irena 1974: Oris arheološkega stanja in povojna raziskovanja zgodnje srednjeveške arheologije v Albaniji. – Stand der mittelalterlichen archäologischen Forschung in Albanien nach dem II. Weltkrieg. *Arheološki vestnik* 25. 552–574.
- Richthofen, Bolkó 1923–1926: A szláv kérdés Magyarország középkori archaeológiájában. *Archaeologiai Értesítő* 40. 139–156.
- Ružić, Mira 1997: Hronologija i poreklo rimskih stakelnih posuda sa Đerdapskog limesa. In: Lazić, Miroslav (szerk.): *Arheologija Istočne Srbije*. Beograd, 268–270.
- Schütz István 2002a: *Albán nyelvkönyv*. Budapest
- Schütz István 2002b: *Fehér foltok a Balkánon. Bevezetés az albanológiába és a balkanisztikába*. Budapest
- Sendov, Blagovest Hristov (szerk.) 1989: *Bálgarska Akademiya na Nauite. Akademici i člen-korespondenti 1869–1984*. Sofia
- Shukriu, Edi 1990: Veletin. Shumëstresor. Multistrata Settlement. *AP* 29. 1988 [1990] 104–106.
- Šišić, Ferdo 1901: *Kako je bizantski car Justinian postao Slaven*. (Nastavni Vjesnik, knj. 7.) Zagreb
- Slavčev, Petâr 1980: Arheologičeski proučvanija vâv Veliko Târnovo. In: *Srednovekovnijat bálgarski grad*. Szerk: Petrov, Petâr. *Bálgarsko Istoričesko družestvo*. (Naučni konferencii, 2.) Sofia, 167–168.
- Srejović, Dragoslav 1982–1983: Lepenski vir, mezolitsko i neolitsko naselje. – Lepenski vir, agglomération mésolithique et néolithique. *Starinar* 33–34. 195–196.
- Srejović, Dragoslav 1997: Lepenski Vir. In: Srejović, Dragoslav (szerk.): *Arheološki leksikon*. Beograd, 581–583.
- Stančić, Viktor 1980: Srbobran–srednjovekovno nalazište. *AP* 21. 176–177.
- Stanojević, (Stanojev) Nebojša 1980a: Zaštitno iskopavanje lokaliteta Botra kod Bečaja–srednjevekovna lončarska radionica. *RVM* 26. 89–119.
- Stanojević, Nebojša 1980b: Vrbas 1, Vrbas–srednjevekovno i praistorijsko nalazište. *AP* 21. 164–165.
- Stanojev, Nebojša 1989: *Nekropole X–XV veka u Vojvodini.–Nekropolen aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina*. (Arheološko društvo Vojvodine, Katalog 1.) Novi Sad

- Stojačković A. 1849: *Čerte iz života naroda srbskog u ugarskim' oblastima od' vremena kad' su Mađari u ove došli pa do slavnog' doba voskresenija Vojvodine Srbije ili od' godine 895–1849*. Beč
- Strzygowski, Josef 1929: *Die altslavische Kunst. Ein Versuch ihres Nachweises*. Augsburg
- Székely, György 1981: La conquête turcoubulgare et la fondation de l'Etat bulgare. *Studia Turco–Hungarica* 5. 7–32.
- Takács, Miklós 1991: A Kárpát–medence, az Alpok délkeleti része és a Balkán–félsziget kapcsolatai a 7–9. században. A jugoszláviai kutatások újabb eredményei. In: Lőrinczy G. (szerk.): *A népvándorlaskor fiatal kutatóinak szentesi találkozásóján elhangzott előadások*. (MFMÉ 1984–85, 2.) Szeged, 514–523.
- Taskovski, Dragan 1969: *Radanje makedonske nacije*. Beograd
- Uglešič, Ante 1989/90: Tipološko–stilski analiza istočnogotskog nakita na području rimske provincije Dalmacije. – Typological and stylistic analysis of the east gothic jewelry in the area of roman province Dalmatia. *Radovi, Razdio povijesnih znanosti Filozofski Fakultet u Zadru*. 16. 207–230.
- Uglešič, Ante 2000: Spangenhelme von Typ Narona/Baldenheim vom Boden der römischen Provinz Dalmatien unter besonderer Berücksichtigung der Herkunft dieses Helmtyps. *Radovi, Razdio povijesnih znanosti Filozofski Fakultet u Zadru*. 26. 61–69.
- Vasilev, Radosav 2000: Funkcii i razvitie na masovo žilište–poluzemjanka v srednovekovna Pliska. *Pliska–Preslav* 8. 103–107.
- Vasil'ev, A. 1894: Vopros' o slavjanskom' proishozhdeniju Justiniana. *Vizantijski vremennik* 1. 469–492.
- Vinski, Zdenko 1938: *Die südslawische Grossfamilie in ihrer Beziehung zum asiatischen Grossraum*. Zagreb
- Vinski, Zdenko 1954b: Nešto o datiranju starohrvatskih arheoloških nalaza. *Peristil* 1. 188–199.
- Vinski, Zdenko 1970: O postojanju radionica nakita starohrvatskog doba u Sisku. – Zur Frage des Bestehens von Schmuckwerkstätten aus altkroatischer Zeit in Sisak. *VAMZ* 3. Serija, 4. 45–81.
- Vinski, Zdenko 1971: Haut moyn age. [sic!] In: Novak, G. (főszerk.): *Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie–Recherches et résultats. Publié à l'occasion du VIIIe Congrès de l'UISPP*. Beograd, 375–397.
- Vinski, Zdenko 1985: Dodatna zapažanja o šljemovima Narona/Baldenheim. *ShP*, 3. Serija 14. 77–94.
- Vlahov, Dimitar 1949: *Kroz historiju makedonskog naroda. Zbirka članaka*. Zagreb